

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ

Курс лекцій

Укладач: С. П. Байда

Умань
2023

УДК 159.9:001.891(075.8)

НЗ4

Рецензенти:

Сафін О. Д., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Діхтяренко С. Ю., кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

*Рекомендовано до друку вченою радою
факультету соціальної та психологічної освіти
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 7 від 11 січня 2023 р.)*

Наукові дослідження в психології : курс лекцій / МОН України, НЗ4 Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Ф-т соц. та психологічної освіти, Каф. психології ; уклад. С. П. Байда. – Умань : Візаві, 2023. – 152 с.

У посібнику розкрито соціально-психологічне визначення науки, сутність, роль, функції науки й наукових досліджень у суспільному житті, їх взаємозв'язок із практикою. Розглянуто основні поняття, зміст і функції науки, форми і організації та управління. Представлено методологічні основи наукового дослідження в галузі психології. Висвітлено питання організації та проведення наукового дослідження і його інформаційного забезпечення. Розглянуто особливості творчої праці в дослідницькій діяльності, етичні норми і цінності науки.

Навчальний посібник розрахований на здобувачів вищої освіти освітніх рівнів «молодший бакалавр», «бакалавр», денної та заочної форм навчання, викладачів, психологів.

УДК 159.9:001.891(075.8)

© Байда С. П., уклад., 2023

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. Дослідницькі принципи науки. методи наукового пізнання	4
Тема 1. Поняття методології наукового дослідження	4
Тема 2. Інформаційне забезпечення науково-дослідної діяльності	16
Тема 3. Методи наукового психологічного дослідження	33
Тема 4. Організація процесу проведення наукового психологічного дослідження	44
Тема 5. Фаза проектування наукового дослідження	53
РОЗДІЛ 2. Становлення та розвиток наукової психології.	70
Тема 1. Технологічна фаза наукового дослідження	70
Тема 2. Технологія емпіричного дослідження	88
Тема 3. Представлення результатів наукового дослідження	111
РОЗДІЛ 3. Академічна доброчесність у контексті наукової діяльності.	121
Тема 1. Роль і місце академічної доброчесності в системі вищої освіти	121
Тема 2. Нормативно-правове забезпечення академічної доброчесності в УДПУ імені Павла Тичини.	125
Тема 3. Забезпечення академічної доброчесності у наукових дослідженнях.	137
Рекомендована література	150

РОЗДІЛ 1. Дослідницькі принципи науки. методи наукового пізнання

Тема 1. Поняття методології наукового дослідження

1. Загальні відомості про суть та методи наукового пізнання. Об'єкт та предмет наукового пізнання.
2. Основні методи емпіричного та теоретичного наукового дослідження.
3. Системний підхід у науковому дослідженні.

Основні поняття: теорія, практика, наукове пізнання, науковий факт, наукове дослідження, наука, науковий метод, методологія, теоретичні та емпіричні рівні наукового пізнання, об'єкт і предмет наукового дослідження; аналіз, синтез, дедукція, індукція, моделювання, ідеалізація, формалізація, екстраполяція, прогнозування, історичний і логічний метод, порівняння, спостереження, вимірювання, експеримент; система та її ознаки, принципи побудови; фундаментальні та прикладні наукові дослідження.

1. Загальні відомості про суть та методи наукового пізнання. Об'єкт та предмет наукового пізнання

Наукове пізнання - складне і багатогранне суспільне явище, *найвища форма пізнання дійсності*. Воно народилося з практичних потреб суспільства і обслуговує їх.

У філософії *пізнання* визначено як діалектичний *процес взаємодії суб'єкта з об'єктом*. **Суб'єктом пізнання** може бути окремих індивід, соціальна група, суспільство в цілому, які здійснюють пізнавальну діяльність. До **об'єктів пізнання** відносять конкретні речі, явища або процеси, на які безпосередньо спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта.

Взаємозв'язок пізнання і практики різноманітний і зумовлюється такими факторами:

- у практичній діяльності народжуються пізнавальні стосунки, що є основою практики і забезпечують її розвиток;
- практика є основою кожного пізнавального акту, розкриття законів та закономірностей природи і суспільства;
- практика виступає рушійною силою пізнання, що дає необхідний фактичний матеріал, який підлягає узагальненню і теоретичній обробці;
- потреби, завдання, поставлені практикою, служать стимулом розвитку науки;

- практика є сферою застосування знань, і у тому розумінні вона – кінцева мета пізнання;

- суспільна практика (матеріальне виробництво, громадська діяльність, науковий експеримент) виступає єдиним критерієм істини. Практика проявляє в собі об'єктивний світ і природу, що їх перетворює людська діяльність.

Отже, **пізнання** – процес цілеспрямованого активного відображення світу в свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства.

Рівні пізнання:

- чуттєвий;
- раціональний;
- емпіричний;
- теоретичний.

Почуттєве пізнання забезпечує безпосередній зв'язок людини з навколишньою дійсністю, проникнення його у різноманітні явища природи.

Раціональне пізнання неначе доповнює і випереджає почуттєве, сприяє усвідомленню сутності процесів, розкриває закономірності розвитку і "повертає" нове знання до емпіричного рівня у вигляді можливості практичного перетворення і подальшого чуттєвого пізнання.

Пізнання на емпіричному і теоретичному рівнях розглядаються як основні способи в теорії пізнання.

Емпіричним (термін "емпіричний" (від грецького *empeiria* – досвід) означає те, що ґрунтується на досвіді) називають наукове *знання*, одержане *на основі спостереження і експерименту*. Результати такого знання фіксуються органами почуттів або приладами, що їх замінюють, і дають уявлення про властивості і відношення досліджуваних явищ. Викладене певною мовою понять, категорій, знакових систем, емпіричне знання стає основою для подальшого розвитку наукового знання.

Теоретичне знання відображає досліджуваний об'єкт на рівні його внутрішніх зв'язків, закономірностей становлення, розвитку та існування.

Встановлено, що при теоретичному пізнанні людина повинна виконувати особливі пізнавальні дії:

- моделювати явище, що вивчається;
- аналізувати ті умови, за яких воно здатне здійснюватись;
- усвідомлювати характер власних пізнавальних дій.

Наукове пізнання як процес творчої діяльності людини *проявляється в науці*, функцією якої є вироблення і систематизація об'єктивних знань про зовнішній і внутрішній світ людини.

Поняття "**наука**" включає в себе як діяльність для одержання нового знання, так і її наслідки – суму набутих на даний момент наукових знань, що в

сукупності створюють цілісну картину світу. Термін "наука" вживають також для позначення окремих галузей наукового знання.

Наука – це діяльність і система знань.

Наука - це *система дослідницької діяльності*, спрямована на виробництво нових знань про природу, суспільство і мислення.

Складові елементи науки:

- факти;
- поняття;
- закони;
- теорії;
- проблеми;
- методологія.

Факти становлять основу науки, фундамент для утворення понять і формулювання теоретичних концепцій.

Науковий соціально-педагогічний факт – це результат першої фази нашого пізнання об'єктивної дійсності, що складає предмет педагогіки. Науковими фактами в цьому розумінні є окремі дані (напр., Я. Коменський народився в 1592 р.); результати спостереження педагогічної дійсності (дані про взаємообумовленість стосунків вчителя і учня в процесі навчання); дані про результати вимірювання.

Оформлення наукових фактів: в словесній формі, у формі логічного судження, у вигляді повідомлення, графічно чи мовою математики.

Поняття як узагальнення сутнісних характеристик спостережуваних явищ виробляються в науці для відображення предмету досліджень. Але розв'язання пізнавальних завдань вимагає створення не тільки специфічної системи понять, а й спеціальної мови науки, яка включає в себе поняття дуже високого рівня абстрагування. Таким чином створюється спеціальна мова науки.

Закон – це вираження істотних вирішальних, необхідних об'єктивних зв'язків і відношень між явищами або різними сторонами одного й того ж явища.

Поняття закон і закономірність можуть вживатися як тотожні при умові, що залежність і зв'язок явищ з'ясовано лише з боку якісного, але не виражено кількісно, мовою математики. Частіше поняття закономірність вживається для характеристики певної правильності, регулярності, послідовності у розгортанні подій і процесів, що відбувається внаслідок дій цілої сукупності законів.

Проблема – це суперечність, що виникла з потреб або практики (між практичними потребами суспільства і рівнем теоретичних досліджень), або з потреб розвитку науки, з необхідності узгодження окремих результатів і напрямів у наукових дослідженнях. Наукове дослідження є основною формою здійснення і розвитку науки.

Дві категорії досліджень:

- фундаментальні;
- прикладні.

Фундаментальні дослідження спрямовані на пізнання законів, що управляють поведінкою і взаємодією базисних структур природи суспільства чи мислення без конкретного їх використання

Прикладні дослідження передбачають визначення можливостей для застосування результатів фундаментальних досліджень у процесі розв'язання пізнавальних і соціально-практичних проблем.

Метод (слово грецького походження - шлях до чого-небудь) - у найбільш загальному випадку означає спосіб досягнення мети, певним чином впорядкована діяльність. **Науковий метод** – це спосіб пізнання явищ дійсності, їх взаємозв'язку і розвитку. Метод як засіб пізнання є спосіб відтворення в мисленні досліджуваного предмету.

З одного боку, **методологія** розуміється як *певна система методів*, які застосовуються в процесі пізнання в межах тієї або іншої науки, тобто методологія розглядається як частина конкретної науки. З іншого боку, методологія виступає як сукупність основних філософських положень, які відображають первинні гносеологічні концепції формування й аналізу наукового знання. В цьому визначенні підкреслюється філософський характер розуміння методології.

Метод є шляхом пізнання, шляхом досягнення істини, іншими словами, теорія є знанням про предмет пізнання, а метод - знанням організації самої пізнавальної діяльності.

Об'єктом пізнання називається певна сукупність об'єктивних властивостей, зв'язків та відношень, що включені в процес пізнання й існують незалежно від суб'єкта пізнання. **Предмет пізнання**, навпаки, формується суб'єктом пізнання, хоч зміст та структура предмета пізнання зумовлені об'єктом пізнання. Якщо поняття "об'єкт пізнання" фіксує об'єктивне існування явищ, що вивчаються, їх властивостей, зв'язків та відношень, а також законів їх розвитку, то поняття "предмет пізнання" перш за все визначає межі вивчення того або іншого об'єкта. У цьому понятті виражаються й фіксуються ті зв'язки, властивості, відношення й закони розвитку об'єкта вивчення, які вже включені в наукове пізнання й виражені в певних логічних формах.

2. Основні методи емпіричного та теоретичного наукового дослідження

Виходячи з того, що кожне наукове дослідження може відбуватись на двох рівнях: емпіричному (коли здійснюється процес накопичення фактів) і

теоретичному (на якому здійснюється узагальнення знань), загальні **методи пізнання умовно ділять на три групи:**

- *методи емпіричного дослідження:* спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент тощо;
- *методи теоретичного дослідження:* ідеалізація, формалізація, логічні й історичні методи;
- *методи, що можуть бути застосовані на емпіричному і теоретичному рівнях:* абстрагування, аналіз і синтез, індукція й дедукція, моделювання.

Спостереження - це систематичне, цілеспрямоване, спеціально організоване сприймання предметів і явищ об'єктивної дійсності, які виступають об'єктами дослідження.

Розрізняють просте (звичайне) спостереження, коли події фіксують збоку, і співучасне (включене) спостереження, коли дослідник адаптується в якомусь середовищі й аналізує події начебто "зсередини".

Педагогічне спостереження може проводитися в умовах природних і експериментальних.

Порівняння - це процес зіставлення предметів або явищ дійсності з метою встановлення схожості чи відмінності між ними, а також знаходження загального, що може бути властивим двом чи кільком об'єктам дослідження. **Метод порівняння** буде плідним, якщо при його застосуванні виконуються такі **вимоги:**

- порівнювати тільки такі явища, між якими може існувати певна об'єктивна спільність;
- порівняння повинно здійснюватись за найбільш важливими, суттєвими (у плані конкретного завдання) ознаками.

Різні об'єкти чи явища можуть порівнюватись безпосередньо або опосередковано через їх порівняння з яким-небудь третім об'єктом (еталоном). У першому випадку, звичайно, одержують якісні результати (більше-менше, вище-нижче тощо). Порівняння об'єктів з еталоном дає можливість одержати кількісні характеристики. Таке порівняння називають вимірюванням.

За допомогою порівняння інформацію про об'єкт можна одержати **двома шляхами:**

- здійснення безпосереднього порівняння (первинна інформація);
- опрацювання первинних даних (вторинна або похідна інформація).

Вимірювання - це пізнавальна процедура, пов'язана з визначенням числового значення деякої величини за допомогою одиниці вимірювання.

Елементи вимірювання: *об'єкт вимірювання, вимірювальні засоби, метод вимірювання.*

Об'єкти вимірювання – це все те, що підлягає вимірюванню (розміри, маса, час, швидкість, тиск, температура, успішність і т. ін.).

Вимірювальний засіб - це те, за допомогою чого здійснюють вимірювання (вимірювальний інструмент, прилад або вимірювальна система).

Вимірювальний засіб і прийоми його застосування у сукупності утворюють *метод вимірювання*.

Крім того, вимірювання ділять на *прямі* і *опосередковані*. При *прямих* вимірюваннях шукану величину встановлюють безпосередньо із досліду, при *опосередкованих* - функціонально від інших величин, що визначаються прямими вимірюваннями: $b=f(a)$, де b - величина, знайдена за допомогою опосередкованих вимірювань, a - за допомогою прямих вимірювань.

Наука про вимірювання, методи і засоби їх забезпечення називається **метрологією**. Термін "метрологія" походить від грецьких слів metron - міра і logos - поняття.

Вимірювання розвинулось з порівняння, але воно є більш універсальним і потужнішим пізнавальним засобом. Вимірювання забезпечує безпосередній зв'язок між експериментом і теорією, високу достовірність наукових досліджень.

Узагальнення – логічний процес переходу від одиничного до загального чи від менш загального до більш загального знання, а також продукт розумової діяльності, форма відображення загальних ознак і якостей явищ дійсності.

Експеримент – це такий метод вивчення об'єкта, коли дослідник активно і цілеспрямовано впливає на нього шляхом створення штучних умов чи застосування звичайних умов, необхідних для виявлення відповідних властивостей. Сам термін "**експеримент**" (від латинського *experimentum* - спроба, дослід) означає науково поставлений дослід, спостереження досліджуваного явища у певних умовах, що дозволяють спостерігати за ним і багаторазово відтворювати його при повторенні цих умов.

У методологічному відношенні експеримент передбачає перехід дослідника від пасивного до активного способу діяльності.

За умовами проведення розрізняють *лабораторний* і *природний експеримент*. Лабораторний експеримент проводиться в штучних умовах, де експериментатор має можливість доцільно добирати параметри, штучно створювати такі умови, які б забезпечували наукову чистоту експерименту і оптимальне просування дослідника до істини. Лабораторний експеримент дає змогу контролювати умови, які впливають на перебіг досліджуваних процесів, і точно враховувати результати цих впливів. Природний експеримент

здійснюється у звичайній, "природній" обстановці, де відбувається перебіг досліджуваних процесів.¹

Переваги експериментального вивчення об'єкта порівняно із спостереженням полягають у наступному:

- під час експерименту є можливість вивчати явище "у чистому вигляді", усунувши побічні фактори, які приховують основний процес;
- в експериментальних умовах можна досліджувати властивості об'єктів;
- повторюваність експерименту, тобто можливість проводити випробування стільки разів, скільки в цьому є необхідність.

Методи теоретичного рівня дослідження:

Абстрагування - (від латинського терміну *abstrahere*, що означає відволікання) – це уявне відвернення від неістотних, другорядних ознак предметів і явищ, зв'язків і відношень між ними та виділення декількох досліджуваних сторін. Іноді абстраговані властивості і відношення пов'язуються з відомими класами об'єктів ("особистість", "натуральне число", "рослина"). В інших випадках вони уявляються ізольовано від тих предметів, з якими вони дійсно нерозривно пов'язані ("корисність", "краса", "моральність").

Абстракція виділяє із явища одну певну сторону у "чистому вигляді", тобто у такому вигляді, в якому вона дійсно не існує. Наприклад, не буває "явища" чи "закона" взагалі, існують конкретні закони і явища. Але без уведення абстрактного поняття "явище" дослідник не здатний глибоко зрозуміти будь-яке конкретне явище.

Аналіз і синтез – у найзагальнішому значенні – два взаємопов'язаних процеси уявного чи фактичного розкладання цілого на складові частини і об'єднання окремих частин у ціле. Аналіз і синтез – взаємообумовлені логічні методи наукового дослідження, що виникли на основі практичної діяльності людей, їхнього досвіду.

Аналіз (від грецького *analysis* – розкладання) – метод пізнання, який дозволяє розкладати предмети дослідження на складові частини (звичайні елементи об'єкта або його властивості і відношення).

Синтез (від грецького *synthesis* – об'єднання), на противагу аналізу, дає можливість з'єднувати окремі частини чи сторони об'єкта в єдине ціле.

Індукція (від латинського *inductio* – наведення) – мовивід від часткового до загального, від окремих фактів до узагальнень, коли на основі знань про частини предметів класу робиться висновок про клас в цілому.

Дедукція – (від латинського *deductio* – иведення) – це такий умовивід, у якому висновок про деякий елемент множини робиться на основі знання про загальні властивості всієї множини.

Моделювання – непрямий, опосередкований метод наукового дослідження об'єктів пізнання (безпосереднє вивчення яких не можливе, ускладнене чи недоцільне), який ґрунтується на застосуванні моделі як засобу дослідження. Суть моделювання полягає в заміщенні досліджуваного об'єкта іншим, спеціально для цього створеним. Під моделлю розуміють уявну або матеріально реалізовану систему, котра, відображаючи чи відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замістити його так, що вона сама стає джерелом інформації про об'єкт пізнання.

Метод моделювання передбачає постановку мети, вибір або створення моделі, дослідження на моделі об'єкта пізнання, перенесення знань з моделі на оригінал завдяки суттєвій подібності і несуттєвій відмінності між ними.

Ідеалізація (від французького *idealiser*) – мислительний акт, пов'язаний з утворенням понять про об'єкти, принципово не здійсненні у досліді і дійсності.

Прикладами ідеалізованих об'єктів можуть бути поняття: "точка", "пряма лінія", "абсолютно тверде тіло", "абсолютно чорне тіло", "ідеальний газ", "ідеальний розчин".

Метод екстраполяції - це розповсюдження яких-небудь закономірностей або тенденцій досліджуваного об'єкта, які спостерігаються на певному часовому інтервалі, на інший часовий інтервал.

Основна його функція - прогностична. Широко використовується в економічній науці. Прогнозуються темпи росту показників різних галузей промисловості, чисельності кадрів, ріст інформації, розміри капіталовкладень. В педагогіці метод екстраполяції використовується при складанні навчальних планів, програм, професіограм, кваліфікаційних характеристик навчально-виховного процесу.

3. Системний підхід у науковому дослідженні

Об'єкти пізнання, які досліджуються сучасною наукою, переважно являють собою складні цілісні системи різного походження і різного ступеня складності.

Поняття системи є категорією філософською. Сучасна філософія вкладає у це поняття дуже широкий зміст. З точки зору філософії **система** (від грецького *systema* – складене з частин, поєднання) - множина елементів, які знаходяться у відношеннях і зв'язках між собою, завдяки чому утворюється певна цілісність, єдність. **Система** – це цілісність, в якій всі елементи так тісно пов'язані між собою, що стають по відношенню до оточуючого їх середовища та інших систем певною єдністю. Термін "система" використовується людством з давніх часів і охоплює значний перелік об'єктів різного походження: сонячна система, система числення, виробнича система тощо.

Розвиток поняття про систему має тривалу історію. Перші уявлення про систему виникли в античній філософії, яка висунула тлумачення системи як упорядкованості і цілісності буття. У давньогрецькій філософії і науці (Евклід, Платон, Арістотель) розглядалася ідея системності знання. В XVII-XVIII століттях ідеї системності світу знаходили відображення в працях Б.Спінози та Г.Лейбніца. Принципи системної природи знання розроблялись у німецькій класичній філософії І.Кантом й Г.Гегелем. Пізніше поняття системи почали застосовувати в математиці, механіці тощо. Поступово воно увійшло в найрізноманітніші галузі науки (в першу чергу, суспільні й гуманітарні), в техніку, кібернетику та ін. Знайшло застосування поняття "системи" і в педагогічній науці: дидактична система, система навчання, система виховання, система трудового навчання, система методів навчання, система завдань тощо.

Зазнавши тривалої історичної еволюції, поняття "системи" з середини XX століття стає одним з провідних філософсько-методологічних і спеціально-наукових понять.

Системою розуміють упорядковану сукупність якісно визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія, і яка спрямована на досягнення певної мети. Це означає, що **поняття про систему ґрунтується на трьох положеннях:**

1. система утворюється сукупністю (множиною) елементів, що мають зв'язки між собою;
2. ця сукупність утворює єдине ціле, тобто видалення одного з елементів сукупності порушить властивість цілісності;
3. утворене сукупністю елементів єдине ціле має певну мету або призначення, властиве для всієї сукупності елементів, а не для якоїсь комбінації з них.

Елемент системи являє собою таку її частину, яка не підлягає подальшому поділу, щоб виконувати властиві для неї функції.

Системи підпорядковані таким принципам:

1. **Принцип цілісності** полягає у тому, що не можна звести властивості системи до суми властивостей її складових елементів, а з властивостей останніх не впливають властивості системи. Властивості і відношення кожного елемента системи залежать від його місця і функцій в системі.

2. **Принцип структурності** означає, що будь-яку систему можна охарактеризувати на основі існуючих зв'язків і відношень між її елементами, тобто на основі її структури. Поведінка системи обумовлюється поведінкою її окремих елементів і властивостями її структури.

3. **Принцип взаємозалежності** системи і середовища полягає у тому, що система формує і проявляє свої властивості в процесі її взаємодії з середовищем, в якому функціонує і у взаємовідносинах з котрим відображає свою цілісність.

4. **Принцип ієрархічності** полягає у тому, що будь-яка система може бути елементом системи вищого порядку у той час, як її елементи можуть бути системами більш низького порядку.

5. **Принцип множинності** опису системи означає, що через принципову складність кожної системи її адекватне пізнання вимагає побудови значної кількості різних моделей, кожна з яких описує чи відображає лише певний аспект системи.

Існують найрізноманітніші системи. Тому їх певним чином класифікують.

Залежно від походження та характеру системи бувають *матеріальні* та *абстрактні*.

Матеріальні системи діляться на:

- *системи неорганічної природи* (фізичні, геологічні, хімічні та інші);
- *живі системи* (клітини, біологічні види, екологічні системи тощо).

Абстрактні системи є продуктом людського мислення. До них відносяться поняття, гіпотези, теорії, логічні та лінгвістичні побудови тощо;

- *соціальні системи*: соціально-економічна формація, держава, виробничий колектив, сім'я.

За ознакою стану системи, бувають *статичні* і *динамічні*. Для статичної системи її стан із зміною часу залишається постійним. Динамічна система змінює свій стан протягом певного часу.

За характером взаємовідношення системи і середовища системи діляться на *закриті і відкриті*. *Закриті* (замкнуті) *системи* характеризуються тим, що до них не надходить і з них не виділяється речовина або інформація, а відбувається лише обмін енергією між системою і середовищем. *Відкриті* (незамкнуті) *системи* характеризуються тим, що у них постійно відбувається введення і виведення не тільки енергії чи інформації", але і речовини.

Вивчення будь-якої системи пов'язується із з'ясуванням найважливіших її характеристик – *функції, мети* (призначення) і *структури*.

Визначення функції системи потрібне для того, щоб усвідомити "важливість і визначити її місце, тобто оцінити відношення до інших систем. Під *функцією* системи звичайно розуміють ті дії системи, котрі знаходять прояв у зміні її можливих станів. Система може просто існувати, бути середовищем, у якому перебувають інші системи, забезпечувати систему більш високого порядку.

Виконання системою своїх функцій прийнято називати *функціонуванням* системи. Функціонування системи можна розглядати як еволюційний перехід її з одного стану до інших можливих станів. Множина всіх можливих станів системи визначається кількістю її елементів, їхніми властивостями і різноманітністю зв'язку між ними. Тому функція системи характеризує її як єдине ціле, як результат взаємодії її елементів між собою і з вихідними параметрами.

Метою (призначення) системи називається певний, "бажаний" (заданий із зовні або встановлений самою системою) стан її виходів, тобто деяке значення або підмножина значень функції системи.

Кожна система має свою структуру. *Структура системи* – це сукупність елементів і зв'язків між ними.

Великим і складним системам притаманні *властивості цілісності та емерджентності*.

Цілісність системи означає, що всі її частини сприяють досягненню спільної мети і формуванню найкращих результатів відповідно до певного критерію (сукупності критеріїв) ефективності. Отже, система повинна розглядатись тільки як щось єдине, ціле.

Емерджентність знаходить прояв у тому, що великі і складні системи мають властивості, не притаманні жодному з формуючих цю систему елементів.

Спосіб теоретичного і практичного дослідження, при якому кожний об'єкт розглядається як система, являє собою системний підхід. Це є - сукупність методологічних принципів і положень, які дають можливість розглядати систему як єдине ціле з узгодженням функціонування всіх її

елементів. На основі системного підходу передбачається вивчення кожного елемента системи у його зв'язку і взаємодії з іншими елементами, що дає можливість спостерігати за змінами у системі внаслідок змін окремих її ланок. Тобто при системному підході дослідник може вивчати у структурі системи не окремі її елементи", що утворюють цілісність її, а взаємовідносини і зв'язки різних елементів системи в цілому. Системний підхід є конкретизацією вимоги діалектики про розгляд кожного предмета у його взаємовідношеннях і взаємозв'язках з іншими предметами.

Системний підхід можна розглядати як певний етап у розвитку методів пізнання. Найбільш широке застосування системний підхід знаходить при дослідженні складних об'єктів, які постійно розвиваються - багаторівневих, ієрархічних, таких, що самоорганізуються – систем: біологічних, психологічних, соціальних, систем типу "людина-машина" тощо.

У системному дослідженні об'єкт, що піддається аналізу, розглядається як певна множина елементів, взаємозв'язок між якими зумовлює цілісні властивості цієї множини. Властивості об'єкта як цілісної системи визначаються не тільки і не стільки сумуванням властивостей його окремих елементів, скільки властивостями його структури, особливими системотвірними, інтегративними зв'язками об'єкта, що розглядається.

Важливою особливістю системного підходу є те, що не тільки об'єкт, а й сам процес дослідження виступає як складна система, завдання якої, зокрема, полягає в поєднанні в єдине ціле різних моделей об'єкта. Системні об'єкти, нарешті, як правило, не байдужі до процесу їх дослідження і в багатьох випадках можуть суттєво упливати на нього.

Системний підхід передбачає такі кроки організації дослідження:

1. визначення об'єкта дослідження;
2. визначення мети і завдань дослідження;
3. визначення критеріїв вивчення досліджуваного об'єкта;
4. виділення суттєвих елементів досліджуваного об'єкта";
5. визначення структури системи;
6. визначення та класифікація зовнішніх зв'язків між елементами досліджуваного об'єкта;
7. вивчення кожного із знайдених складових елементів об'єкта;
8. визначення принципів взаємодії системи з середовищем її функціонування на основі аналізу сукупності зовнішніх зв'язків;
9. виявлення закономірностей зміни і розвитку елементів досліджуваного об'єкта;

10. виділення основних причинно-наслідкових зв'язків міжелементами (так званих системотвірних зв'язків), які забезпечують впорядкованість системи;
11. виявлення кінцевої структури і організації системи, на основі чого складається її модель;
12. аналіз основних принципів поведінки системи;
13. вивчення процесу управління системою.

Системний підхід дає можливість значно розширити рівень наукового пізнання, тому що на його основі стає можливим досягнути найширшого синтезу наукових знань, створення цілісного уявлення про досліджувані об'єкти.

Завдання для самоперевірки до теми №1

1. Виберіть правильне визначення поняття "наукове пізнання":
 - а) наукове пізнання - це суспільно-історичний процес творчої діяльності людини, що формує її знання про світ і себе;
 - б) наукове пізнання - складне і багатогранне суспільне явище, найвища форма пізнання дійсності;
 - в) наукове пізнання - процес розкриття об'єктивних закономірностей, суті об'єктів навколишнього світу і самої людини.
 - г) наукове пізнання - процес цілеспрямованого активного відображення світу у свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства.
2. На якому рівні відбувається наукове пізнання?
 - а) почуттєвому і раціональному;
 - б) емпіричному і теоретичному.
3. Дайте правильну відповідь. Методи наукового дослідження поділяються на:
 - а) основні і допоміжні;
 - б) емпіричні та теоретичні;
 - в) прикладні та фундаментальні;
 - г) загальні та часткові (спеціальні).
4. Коротко назвіть положення, на яких ґрунтується поняття "система".
5. Що лежить в основі поділу системи на:
 - а) природні і штучні;
 - б) замкнуті і відкриті;
 - в) статичні і динамічні;
 - г) матеріальні та абстрактні.
6. Назвіть кілька принципів, яким підпорядковуються системи.
7. Закінчіть фразу: Застосування системного підходу до наукового дослідження передбачає...
8. Виберіть правильне твердження і закінчіть речення:
 - а) основні види висновків і умовиводів у науковому дослідженні;

- б) методи теоретичних наукових досліджень.
9. Назвіть кілька основних методологічних принципів.

Тема 2. Інформаційне забезпечення науково-дослідної діяльності

1. Поняття про наукову інформацію та її роль у проведенні наукових досліджень.
2. Джерела інформації та її використання в науково-дослідній роботі.
3. Техніка роботи зі спеціальною літературою.

1. Поняття про наукову інформацію та її роль у проведенні наукових досліджень

На сучасному етапі розвитку ринкових відносин, коли темпи накопичення і передачі інформації зростають, виникло протиріччя між виробництвом інформації та можливостями її споживання, переробки і використання. Потрібні відповідні методики орієнтації наукових працівників на найбільш продуктивний пошук і використання відповідних інформаційних матеріалів. Слово «інформація» в перекладі з латинського означає роз'яснення. Роз'яснення - це відомості про докільця, про процеси, які здійснюються в ньому, про події і стан, що сприймаються людьми, які керують машинами та системами. Це одне із загальних понять науки, що означає певні відомості, сукупність якихось даних, знань, детальна, систематизована подача певного відібраного матеріалу, але без будь-якого аналізу.

Наукова інформація - це логічна інформація, яка отримується в процесі пізнання, адекватно відображає закономірності об'єктивного світу і використовується в суспільно-історичній практиці.

Ознаки наукової інформації:

вона отримується в процесі пізнання закономірностей об'єктивної дійсності, підґрунтям якої є практика, і подається у відповідній формі;

це документовані або публічно оголошені відомості про вітчизняні та зарубіжні досягнення науки, техніки, виробництва, отримані в процесі науково-дослідної, дослідно-конструкторської, виробничої та громадської діяльності.

Основні джерела науково-технічної інформації можна згрупувати в такому вигляді:

1. Монографія - це наукова праця, присвячена глибокому викладу матеріалу в конкретній, зазвичай вузькій галузі науки. Це наукова праця одного або декількох авторів. Вона має достатньо великий обсяг: не менше 50 сторінок машинописного тексту. Це наукове видання, що містить повне й вичерпне дослідження якоїсь проблеми чи теми.

2. Збірник - це видання, яке складається з окремих робіт різних авторів, присвячених одному напряму, але з різних його галузей. У збірнику публікуються закінчені праці з рекомендацією їх використання.

3. Періодичні видання - це журнали, бюлетені та інші видання з різних галузей науки і техніки. В періодичних виданнях можуть друкуватись праці і їх результати. Виклад матеріалу проводиться в популярній, доступній формі.

4. Спеціальні випуски технічних видань - це документи інформаційного, рекламного плану, аналітичні, статистичні дані з проблеми.

5. Патентно-ліцензійні видання (патентні бюлетні).

6. Стандарти - це нормативно-технічні документи щодо єдиних вимог до продукції, її розробки, виробництва та застосування.

7. Навчальна література - це підручники, навчальні посібники, навчально-методична література.

8. Надруковані документи - це дисертації, звіти про науково-дослідну роботу, окремі праці. Це документи для студентів, аспірантів, які займаються науково-дослідною роботою: планові, звітні документи, статистичні та опубліковані доповіді, методичні та інструкційні матеріали.

9. Науково-інформаційна діяльність - сукупність дій, спрямована на задоволення потреб громадян, юридичних осіб і держави, що полягає в її збиранні, аналітико-синтетичній обробці, фіксації, зберіганні, пошуку і поширенні.

10. Інформаційні ресурси науково-технічної інформації - це систематизовані зібрання науково-технічної літератури і документації, зафіксовані на паперових та інших носіях.

11. Довідково-інформаційний фонд - це сукупність упорядкованих первинних документів і довідково-пошукового апарату, призначених для задоволення інформаційних потреб.

12. Довідково-пошуковий апарат - це сукупність упорядкованих вторинних документів, створюваних для пошуку першоджерел;

13. Інформаційні ресурси спільного користування - це сукупність інформаційних ресурсів державних органів науково-технічної інформації (бібліотека, фірми, організації);

14. Аналітико-статистична обробка науково-технічної та практичної інформації;

15. Інформаційний ринок - це система економічних, організаційних і правових відносин щодо продажу і купівлі інформаційних ресурсів, технологій, продукції та послуг.

Законом України «Про інформацію» визначено головні принципи інформаційних відносин:

- гарантованість права на інформацію;
- доступність інформації та свобода обміну нею;
- об'єктивність, вірогідність інформації;
- повнота і точність інформації;
- законність отримання, використання, поширення і зберігання інформації.

Право на інформацію мають усі громадяни України, юридичні особи і державні органи. З метою задоволення інформаційних потреб, органи державної влади та місцевого самоврядування створюють інформаційні служби, системи, мережі, бази і банки даних. Для прискорення відбору потрібної інформації і підвищення ефективності праці в Україні створена загальнодержавна служба науково-технічної інформації (НТІ). Вона включає галузеві інформаційні центри - Республіканський інститут, НТІ в НДІ, інформаційні центри, відділи НТІ в НДІ, конструкторських бюро на підприємствах.

У процесі наукових досліджень зустрічається таке поняття як галузі інформації. Це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про відносно самостійні сфери життя і діяльності.

Розрізняють галузі інформації:

- політична;
- духовна;
- науково-технічна;
- соціальна;
- економічна;
- міжнародна.

Чітке знання термінів та їх сутності, а також галузей інформації дозволяє науковому досліднику оперативного їх знаходити, переробляти, узагальнювати та ефективно застосовувати для виконання відповідних завдань.

Значення і роль інформації в тому, що, по-перше, без неї не може бути проведено те чи інше наукове дослідження, по-друге, інформація досить швидко старіє, і потрібне постійне поновлення матеріалів. За даними зарубіжних джерел інтенсивність старіння інформації становить понад 10% на день для газет, 10% на місяць для журналів, 10% на рік для книг і монографій. Окрім цього,

інформація для дослідника є предметом і результатом його праці. Осмислюючи й опрацьовуючи потрібну інформацію, дослідник видає специфічний продукт: якісно нову інформацію. При цьому підраховано, що біля 50% свого часу дослідник витрачає на пошук інформації. Тому досить відповідальним етапом наукового дослідження є вміння оперативно знаходити і опрацьовувати потрібну інформацію з теми дослідження.

2. Джерела інформації та їх використання в науково-дослідній роботі

У процесі підготовки та проведення будь-якого дослідження можна виділити п'ять головних етапів:

- етап накопичення наукової інформації: бібліографічний пошук наукової інформації, вивчення документів, основних джерел теми, складання огляду літератури, вибір аспектів дослідження;
- формулювання теми, мети і завдання дослідження, визначення проблеми, обґрунтування об'єкту і предмету, мети, головних завдань, гіпотези дослідження;
- теоретичне дослідження - обґрунтування напрямів, вибір загальної методики, методів, розробка концепції, параметрів, формулювання висновків дослідження;
- проведення експерименту - розробка програми, методики, одержання і аналіз даних, формулювання висновків і результатів дослідження;
- оформлення результатів наукового дослідження, висновків, рекомендацій, уточнення наукової новизни та практичної значущості.

Як бачимо, дослідження розпочинається з аналізу інформаційних матеріалів з обраної теми.

Інформацію поділяють на:

- оглядову (вторинну) огляд наукових матеріалів;
- релеративну, що міститься в описах прототипів наукових завдань;
- реферативну (вторинну), що міститься в анотаціях, резюме, рефератах;
- сигнальну (вторинну) - інформацію попереднього повідомлення;
- довідкову (вторинну) - систематизовані короткі відомості в будь-якій галузі знань.

Отже, при опрацюванні інформації її можна поділити на дві групи.

Первинна інформація - це вихідна інформація, яка є результатом безпосередніх соціологічних експериментальних досліджень, вивчення практичного досвіду (це фактичні дані, зібрані дослідником, їх аналіз і перевірка).

Вторинна інформація - це результат аналітичної обробки та публікації інформації з теми дослідження (це опубліковані документи, огляд інформації з теми). Це:

- інформаційні видання (сигнальна інформація, реферативні журнали, експрес-інформація, огляди);
- довідкова література (енциклопедії, словники);
- каталоги і картотеки;
- бібліографічні видання (схеми 10, 11).

Ця інформація служить теоретичним та експериментальним підґрунтям, основою проведення наукового дослідження, є доказом наукової обґрунтованості роботи її, достовірності та новизни.

Достовірність - це достатня правильність, доказ того, що названий результат (закон, сукупність фактів) є істинним, правильним. Достовірність результатів і висновків обґрунтовується експериментом, логічним доказом, аналізом літературних та архівних джерел, перевірених на практиці.

Три групи методів доказу достовірності:

- аналітичні;
- експериментальні;
- підтвердження практики.

До найважливіших методів наукового пізнання належать аналітичні методи. Їх суть - доказ результату через логічні, математичні перетворення, аналіз статистичних даних, опублікованих і неопублікованих документів (облікових, планових, аналітичних, анкетних).

У процесі експерименту проводяться наукові дослідження порівнюються теоретичні та експериментальні результати. При зіставленні наукового результату з практикою необхідний збіг теоретичних положень з явищами, що спостерігаються в практичних ситуаціях. Тому для вивчення теоретичного підґрунтя теми дослідження потрібне глибоке опрацювання джерел інформації.

Знання опублікованої інформації дає змогу глибше осмислити науковий і практичний матеріал інших вчених, дослідників, виявити рівень дослідженості конкретної теми, підготувати огляд літератури з теми. Потрібну наукову інформацію дослідник отримує в бібліотеках та органах науково-технічної інформації.

Форми обслуговування читачів у бібліотеках майже скрізь однакові:

- довідково-бібліографічне обслуговування;
- читальний зал;
- абонемент або міжбібліотечний обмін (МБО);
- заочний абонемент;

- виготовлення фото і ксерокопій;
- виготовлення мікрофільмів.

Для опрацювання джерел з обраної теми використовують інформаційно-пошуковий апарат бібліотеки.

У бібліотеках застосовується інформаційно-пошукова мова (ІПМ) бібліотечно-бібліографічного типу: універсальна десяткова класифікація (УДК) і бібліотечно-бібліографічна класифікація (ББК).

УДК систематизує всі людські знання у 10 розділах, де кожний розділ має десять підрозділів і т. ін. При цьому кожне нове поняття отримує свій числовий індекс.

Кодове
позначення
індексу знань
Найменування індексу знань
Загальний
Філософія, психологія
Релігія
Суспільні науки, економіка туризму
Філософія, мовознавство
Математика, природничі науки
Прикладні знання
Мистецтво, прикладне мистецтво
Художня література, літературознавство
Географія, історія

Кодовим позначенням індексуються всі наукові знання, явища, поняття. І кожне нове знання при його виникненні знаходить своє місце. В залежності від потреб поділу інформаційно-пошукової мови до основних індексів додаються інші знаки, чим підвищується спеціалізація УДК. Для зручності сприйняття кожні три знаки відокремлюються крапкою (наприклад: 533.76).

Багато років УДК застосовувалась як найбільш досконала класифікація знань. Але згодом виникнення нових понять у науковій і практичній діяльності людей зумовили впровадження бібліотечно-бібліографічної класифікації (ББК), яка має іншу систему класифікації й індексації людських знань. Основна частина її буквено-цифрових індексів побудована за десятковим принципом. Основні поділи ББК розподілені у 21 відділах, кожний з яких має свій індекс із великих букв українського алфавіту, наприклад:

Індекси знань
Найменування індексів знань
А Загальний

Б Природничі науки
В Фізико-математичні науки
Г Хімічні науки
Д і т. д
Науки про землю і т.д.
Всього: 21

Ці інформаційно-пошукові мови застосовуються при організації бібліотечних фондів. Основою інформаційно-пошукового апарату бібліотек є каталоги - це розташовані в порядку алфавіту картки з описом видань. В алфавітному каталозі - за прізвищами авторів та назвами публікацій незалежно від їх змісту; в предметному - картки з описом літературних джерел згруповані за предметними рубриками теж в алфавітному порядку основні каталоги формуються за принципом алфавіту або за принципом систематизації знань. Крім основних каталогів створюються допоміжні: каталог періодики, картотеки статей і рецензій. Основними каталогами є систематичний і алфавітний.

Алфавітні каталоги містять картки на книги, розташовані в алфавітному порядку прізвищ авторів чи назв, при цьому береться спочатку перша буква слова, за яким іде опис, потім - друга і т.д.

Систематичні каталоги містять картки на книги, в яких назви робіт розташовані за галузями знань, згідно з діючою класифікацією науки.

Предметні каталоги містять картки з назвами творів з конкретних проблем і питань одного змісту.

Щоб користуватись каталогами, потрібно добре знати принцип їх побудови.

Провідне місце належить алфавітним каталогам. По них можна встановити, які твори того чи іншого автора є в бібліотеці. Картки каталогу розставлені за першим словом бібліографічного опису книги: прізвища автора або назви книги, яка не має автора. Якщо перші слова співпадають, картки розставляються за другим словом. Картки авторів з однаковим прізвищем - за алфавітом їх ініціалів тощо.

В систематичних каталогах картки згруповані в логічному порядку за галузями знань. Послідовність розміщення карток відповідає визначеній бібліографічній класифікації - УДК чи ББК.

Довідковий апарат систематичного каталогу включає посилання, відправлення, довідкові картки та алфавітно-предметний покажчик. Посилання вказує, де знаходиться література з близького чи суміжного питання («див. також»), відправні карточки («див.») показують в якому відділі знаходиться література з даного питання.

Предметний каталог концентрує близькі за змістом матеріали в одному місці, що дуже зручно для дослідника.

Ключем до каталогів бібліотеки є бібліографічні покажчики. Вони можуть бути різними за своїм завданням, змістом і формою. Для визначення стану вивченості теми потрібно звернутись до інформаційних видань, які випускають інститути та служби науково-технічної інформації, центри інформації, бібліотеки і охоплюють всі галузі народного господарства. Тут можна ознайомитись не лише з відомостями про надруковані праці, а й з вміщеними ідеями та фактами. Їх характеризує новизна поданої інформації, повнота охоплення джерел і наявність довідкового апарату, що полегшує пошук і систематизацію літератури.

Збір та обробку цих матеріалів в Україні здійснюють Книжкова палата України, Український інститут науково-технічної і економічної інформації (УкрІНТЕІ), Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського та інші бібліотечно-інформаційні установи загальнодержавного або регіонального рівня.

Основна маса видань названих установ поділяється на три види:

- бібліографічні;
- реферативні;
- оглядові.

Бібліографічні видання показують, що видано з питання, яке цікавить дослідника; часто це сигнальні покажчики без анотацій і рефератів. Цінність їх - у оперативності інформації про вихід у світ вітчизняної і зарубіжної літератури.

Реферативні видання містять публікації рефератів з коротким викладом змісту первинного документа, фактичними даними і висновками (експрес інформаційні, реферативні журнали, збірники та ін.), наприклад: РЖ «Економіка. Економічні науки». Виданням Книжкової палати України є бібліографічні покажчики: «Літопис книг», «Літопис газетних статей», «Нові видання України» тощо.

Для пошуку та аналізу літератури, що видана в минулі роки, є ретроспективна бібліографія, призначення якої є підготовка і розповсюдження бібліографічної інформації про видання за певний період часу в минулому. Це можуть бути: тематичні огляди, прайс-листи видавництва, пристаттєві списки літератури тощо.

Поряд з інформаційними виданнями органів НТІ для інформаційного пошуку слід використовувати автоматизовані інформаційно-пошукові системи, бази і банки даних, Internet. Через службу Internet; можна отримати різноманітну інформацію. Не випадково говорять, що Internet знає все.

За останні роки широко розвивається державна система збору, обробки, зберігання, ефективного пошуку та передачі інформації з використанням

сучасної обчислювальної техніки. Розробкою методології створення ефективних інформаційних систем займається наука інформатика, яка має ряд специфічних напрямків розвитку:

- технічне створення автоматизованих інформаційно-пошукових систем;
- програмний - забезпечення обчислювальних машин програмами для користувачів;
- алгоритмічний - розробка алгоритмів змісту баз і банків даних.

Сукупність уніфікованих інформацій та послуг поданих в стандартизованому вигляді називається інформаційним продуктом - це спеціалізовані нормативні видання, державні стандарти, будівельні норми і правила тощо.

Накопичення і зберігання великих інформаційних масивів - баз даних, дозволяє систематизувати документи за ознаками певної тематики, а також формувати банки даних, для оперативного багатоцільового використання відповідної інформації.

Досить популярним за останні роки стало використання інформаційної WEB-сторінки комп'ютерів.

Чи не є мережа WEB протипагою бібліотеці?

Ця мережа дає можливість змінити найбільш важливі основи створення, розповсюдження і застосування знань у світі - в короткі терміни. Мільйони людей користуються мережею WEB для оперативного пошуку інформації, перевірки та дискусії.

Інтернет і WEB стають інформаційним джерелом для мільйонів людей. До того ж це найчастіше діти шкільного віку. Ці майбутні дорослі отримують уміння і навички накопичення інформації та роботи з нею, і для більшості з них ця мережа є більш привабливою аніж бібліотека чи вчитель. Чому? Її привабливість в тому, що користувачі мають доступ до інформації без будь-якої допомоги, участі чи керівництва другої особи (викладача, бібліотекаря) і можна використати в будь-який час доби, не потрібно нікуди їхати, тим більше, що інформація може отримуватись за потребою.

І все ж мережа WEB не є універсальною заміною бібліотеки.

В чому ж недоліки WEB?

1. Не вся інформація розміщена на сторінках WEB, а та, що є дуже коротка за обсягом, зміст який міститься в цифровій формі дуже обмежений порівняно з друкованими матеріалами.

2. WEB - не завжди відповідає стандартам достовірності. Більшість матеріалів опубліковано без рецензій, без перевірки, гарантій (наприклад, з медицини, це думки і бачення окремих авторів).

3. WEB - не має каталогізації (описання змісту, форми) є лише мінімальна структура інформаційних матеріалів.

4. Не забезпечується ефективний пошук інформації фундаментальних наукових знань, і вона більше підходить для обміну свіжою інформацією і спілкування.

В майбутньому бібліотека буде існувати як:

- спеціально встановлені фонди документів, які повинні знаходитись в приміщенні бібліотек;
- як фізичний простір для матеріалів в нецифровій формі і як пункт доступу для тих, хто не може дозволити собі мати необхідні засоби для отримання інформації;
- накопичення даних або опису змісту матеріалів, для посилення та полегшення пошуку інформації;
- збереження документів і пов'язаних з ними даних;
- сфера доступу та послуги по інструктуванню.

Функціонування автоматизованих систем обробки інформації (АСОІ) ґрунтується на машинному перетворенні інформації з відповідної проблеми. АСОІ використовується у науково-дослідному процесі в зв'язку із зростанням обсягів інформації до таких меж, коли досліджувати будь-яку проблему без ЕОМ неможливо. Структура інформаційної системи включає в себе банк даних: файл, секцію файла, набір файлів, згрупованих у банку даних.

Банк даних є сукупністю наборів файлів, згрупованих у масивах даних.

Відомо, що в практиці міжнародних організацій у процесі обміну інформацією та при вирішенні завдань міжнародних економічних, науково-технічних, культурних, спортивних та інших зв'язків використовуються скорочені назви країн - блоки буквеної та цифрової ідентифікації країн.

Міжнародна організація з стандартизації (ІСО) розробила коди для кожної країни.

Щодо України традиційно вживають такі блоки буквеної та цифрової ідентифікації:

- двобуквений алфавітний код України - UA - рекомендований Міжнародною організацією з стандартизації (ІСО) для міжнародних обмінів, який дає змогу утворювати візуальну асоціацію із загальноприйнятою назвою України без будь-якого посилання на її географічне положення або статус;
- трибуквений порядковий код - 804 - присвоєний статистичним бюро Організації об'єднаних націй і використовується для статистичних розрахунків.

Ці блоки ідентифікації України зафіксовані для використання Міжнародною організацією з стандартизації у стандарті ІСО 3166-88 «Коды для представления названий стран».

ООН у своїй роботі також користується цими трьома блоками ідентифікації України.

3. Техніка роботи зі спеціальною літературою

Наукові дослідження базуються на досягненнях науки, тому не випадково кожна стаття, брошура, книга включає в себе посилання на попередні дослідження.

Доповідь, реферат, курсова (дипломна) робота мають бути пов'язані з інформаційними матеріалами і містити огляд літератури за тематикою дослідження, а це вимагає від дослідника наполегливої праці з науковою літературою.

Уміти працювати з книгою - це означає швидко розбиратися в її структурі, правильно оцінювати і фіксувати в зручній формі все, що здається цікавим і потрібним, для виконання наукового дослідження.

Вважається, що вивчення літератури з обраної теми слід починати із загальних робіт, щоб мати уявлення щодо основних питань, близьких до теми дослідження, а потім вести пошук нових видань спеціальної літератури.

При чому на першому етапі слід охопити якомога більше джерел, а потім поступово «відсіювати» зайві видання. Однак продуктивнішою є методика, за якою від самого початку роботи свідомо обмежується коло джерел, а вивчення починається саме з тих, які безпосередньо стосуються до теми наукового дослідження. Як показує досвід, надмірне коло джерел інформації на довгий час гальмує вирішення конкретної наукової проблеми.

Особливо важлива власна організація роботи, яка повинна відповідати головній ідеї наукової організації праці - максимальний ефект при мінімальній витраті часу. Це означає, що в будь-якій праці необхідно відпрацювати такі методи, які б дозволили виконати то й же обсяг робіт за більш короткий відрізок часу. Навчитись раціональному використанню свого бюджету часу однаково важливо і студенту, і науковому досліднику.

Рекомендаційно можна зорієнтуватись на наступне: перед початком роботи потрібно зосередити увагу на предметі вивчення. Для цього пропонується відволікатись від усіх поточних турбот і переключитись на зміст і мету виконуваної роботи. Зосередженню уваги сприяє наведення порядку на своєму робочому місці.

Після цього потрібно зразу ж дати увазі інтенсивне навантаження, звичка до довгого розкачування на початку роботи є шкідливою.

В процесі заняття рекомендується рішуче відкидати всі побічні думки та асоціації, думати лише про роботу. При цьому поступово створюються сприятливі умови для зосередження уваги.

Інтенсивно працююча людина не реагує на сторонні подразники.

В педагогічній психології, педагогіці та методиці розроблені численні конкретно-наукові рекомендації, спрямовані на покращення організації розумової праці. В методичному плані мова йде перш за все про організацію сприйняття, опрацювання і засвоєння знань.

Процес засвоєння знань починається з їх сприйняття (читання, слухання, безпосереднього спостереження фактів).

Спочатку уточнюється мета роботи. Читати або слухати «просто так», безцільно - означає марно витратити час.

На початку роботи потрібно попередньо ознайомитись з відібраними джерелами. Методика читання наукової літератури дещо інша, ніж художньої. Є «швидке» і «повільне» читання: побіжний огляд змісту книги або ретельне опрацювання. Побіжний перегляд змісту дає можливість ознайомитись з книгою в загальних рисах, коли досліднику стає зрозуміло, що в цій книзі міститься потрібна інформація і її потрібно ретельно опрацювати, або отримати лише загальну уяву. Тобто побіжний перегляд - це по суті «пошукове читання».

Текст має бути не лише прочитаним, а й опрацьованим з олівцем в руках, з певними нотатками. Якщо є власний примірник, або ксерокопія журналу, книги, можна робити позначки на полях.

Прискорити цілеспрямований відбір і вивчення літератури допоможе чітка орієнтація дослідника на тему проблеми та основні її питання (розділи і підрозділи). Звичайно ж, читання - це стимуляція ідей. Уважне ознайомлення з будь-яким текстом повинне викликати певні думки, гіпотези, які відповідають власному погляду на речі.

Етапи вивчення наукових джерел інформації:

- загальне ознайомлення з вирішенням наукової проблеми;
- побіжний перегляд відібраної літератури і систематизація її відповідно до змісту роботи і черговості вивчення, опрацювання;
- читання за послідовністю розміщення матеріалу;
- вибіркоче читання окремих частин;
- виписування потрібного матеріалу для формування тексту науково-дослідної роботи;
- критичне оцінювання записаного, редагування і чистовий запис як фрагменту тексту наукової роботи (статті, монографії, курсової (дипломної) роботи, дисертації тощо).

Можлива дещо інша методика опрацювання літературних джерел. Аркуш паперу ділять пополам вертикальною рисою. З лівої сторони записують зміст прочитаного, а з правої - свої зауваження з виділенням особливо значущих визначень, формулювань. Слід указувати не лише бібліографічний опис джерел, а й шифри предметних рубрик, які відповідають розділу наукової роботи, не

випадково завжди говориться про необхідність читання «з олівцем в руках». Ведення записів при читанні літератури є обов'язковим, воно сприяє кращому засвоєнню прочитаного. Головне - зафіксувати уявлення про дане джерело інформації і по можливості передбачити майбутню потребу в даних, які містяться в книзі і в межах розумного взяти із неї все, що може знадобитися в подальшій роботі.

Існують практичні прийоми, які спрямовані на те, щоб записи в процесі читання відбирали найменше часу і щоб потім ними можна було легко скористатися. Якщо книга особиста, то записи можна робити прямо на полях, маючи при цьому свою систему умовних позначок.

Зазвичай застосовують три групи знаків:

- знаки схвалення окремих висловів в текст (підкреслення, знаки оклику);
- знаки нерозуміння, заперечення - хвилясте підкреслення, запитальні знаки, слова: для чого? як? звідки це? або посилання на іншу сторінку тексту?
- знаки доповнення - для фіксування додаткової інформації, пропозицій читача (пунктирна лінія, записи типу: «див. також»).

Якщо ж книга чужа чи бібліотечна безумовно робити в ній якісь позначки є ознакою відсутності культури. Тут потрібно використовувати записи в робочих зошитах, а краще на окремих аркушах, чи картках.

Зазвичай виписують лише найбільш суттєве для даної книги чи статті і те, що викликає певну професійну цікавість та особистий інтерес. Щоб уникнути повторень, записи треба проводити після ознайомлюючого «швидкого» читання.

При швидкому читанні книги можна робити паперові заставки в тих місцях, які здаються на перший погляд особливо цікавими.

Записи по ходу читання повинні бути зручними для використання, кваліфікованими. Вдумайтесь з цього приводу у висловлювання І. Павлова: «Навчіться робити чорнову роботу в науці. Вивчайте, співставляйте, накопичуйте факти. Яким би досконалим не було крило птаха, воно ніколи не змогло б підняти його вгору без опору на повітря. Факти - це повітря вченого. Без них ви не зможете злетіти. Без них ваші «теорії» пусті потуги».

У роботі з джерелами, накопиченні фактів з метою економії часу, потрібно прагнути до лаконізму, використовуючи різного виду скорочення. Система скорочення записів може бути індивідуальною, продуманою завчасно, виходячи з загальноприйнятих правил. Це може бути лише початок слова (аудиторія - ауд.), викидання середньої частини (видавництво - в-во, менеджмент - мен-т), введення косої риски у скороченні словосполучень (с/ ариф - середнє арифметичне) та ін. Досвід свідчить, що при цьому темп записів може бути значно вищим - 40-70 слів за хвилину.

Велику економію часу дає також застосування умовних знаків - символів, > < більше, менше, = дорівнює, S - стандарт.

Розташування записів допомагає уявленню логічних зв'язків між окремими поняттями, їх ієрархію, виділення заголовків, ключових слів, розчленування тексту, підкреслювання, нумерація, різні кольори тощо.

Великі переваги має картотечна форма запису, коли кожен запис робиться на окремій картці з міцного паперу або картону. Кожна така картка використовується для записів з одного питання, розглядається, як одиниця, що має своє місце в науковій роботі. Картки легко можна систематизувати в будь-якому порядку, робити вставки в тексті рукопису.

Практичною рекомендацією є ведення записів лише на одній стороні аркушу. При цьому прискорюється пошук і систематизація, дає можливість робити будь-які вставки в тексті використовувати записи при підготовці доповідей, наукових статей, тощо.

Коли робити записи? Однозначної відповіді тут дати не можна, але краще робити записи при повторному читанні літератури.

В процесі опрацювання джерел слід відбирати лише наукові факти.

Науковий факт - це елемент, який лежить в основі наукового пізнання, відображає об'єктивні властивості процесів та явищ: новизну, точність та об'єктивність і достовірність. Слід відбирати найавторитетніші джерела, що містять останні дані, точно вказувати, звідки взято матеріал.

Особливою формою фактичного матеріалу є цитати - це дослівний уривок твору, чийсь вислів, що органічно вписується в текст наукової роботи як підтвердження чи заперечення певної думки. Тут потрібна особлива старанність, бо будь-яка недбалість у виписках даних повертається втратою додаткового часу на уточнення думки автора. Часто буває так, що окремі думки передаються своїми словами без дослівного виписування цитат.

Виходячи з їх змісту, автор здійснює аналіз і синтез, будує систему обґрунтованих доказів.

Цитати використовуються і для підтвердження окремих суджень, які висловлює дослідник.

Правила цитування джерел:

- текст цитати починається і закінчується лапками і наводиться в тій граматичній формі, в якій він поданий у джерелі, із збереженням особливостей авторського написання. Наукові терміни, запропоновані іншими авторами не виділяються лапками, за винятком тих, що викликали загальну полеміку. У цих випадках використовується вираз «так званий»;

- цитування повинно бути повним, без довільного скорочення авторського тексту і без перекручення думок автора. Пропуск слів, речень,

абзаців при цитуванні допускається і позначається трьома крапками. Вони ставляться у будь-якому місці цитати (на початку, всередині, на кінці). Якщо перед випущеним текстом або за ним стояв розділовий знак, то він не зберігається;

- кожна цитата обов'язково супроводжується посиланням на джерело, ставиться порядковий номер за переліком літературних джерел з виділенням у квадратних дужках;

- при непрямому цитуванні (переказі думки), що дає значну економію тексту, слід бути гранично точним у викладенні думок автора, конкретним щодо оцінювання його результатів і давати відповідні посилання на джерело;

- цитати мають органічно «вписуватись» в контекст наукової роботи.

Досить складною роботою при виконанні наукового дослідження є огляд літератури з проблем. Щоб уникнути примітивності та помилок в аналізі літератури слід уважно систематизувати погляди вчених в такому порядку:

- сутність даного явища, процесу (позиція декількох авторів збігається в такому то аспекті);

- що становить зміст даного процесу чи явища (його компоненти, ланцюги, стадії, етапи розвитку);

- погляди вчених з приводу шляхів вирішення даної проблеми на практиці (хто і що пропонує);

- які труднощі, виявлені в попередніх дослідженнях, трапляються в практиці;

- які чинники, умови ефективного розвитку процесу чи явища в даній галузі виділені вченими.

Огляд джерел дає змогу визначити новий напрям наукового дослідження, його значення для розвитку науки і практики, актуальність теми.

Огляд літературних джерел дає можливість виявити професійну компетентність дослідника, його особистий внесок в розробку теми порівняно з уже відомими дослідженнями. Вивчення літератури здійснюється не для запозичення матеріалу, а для обдумування знайденої інформації і вироблення власної концепції, що може стати самостійною публікацією автора.

В кінці кожної роботи після висновків подається список використаних джерел.

Джерела можна розміщувати в списку одним із таких способів:

- у порядку назви посилань у тексті (найзручніший);
- в алфавітному порядку перших літер прізвищ авторів або назв;
- у хронологічному порядку.

Посилання в тексті слід позначити номерами джерел, за якими вони зазначені у «Списку використаних джерел», їх виділяють квадратними дужками.

Наприклад, «...у працях приділено особливу увагу дослідженням цього аспекту проблеми».

Якщо наводять цитату або статистичні дані з джерела з великою кількістю сторінок, крім номера зазначають сторінку, де взята цитата, наприклад: « ... на думку американського фахівця Ф. Котлера доцільно виділити такі етапи проведення маркетингового дослідження.».

Джерела, з яких запозичені таблиці та рисунки подають безпосередньо після таблиць та рисунків. Далі залишають два інтервали та продовжують текстову частину.

Посилання на рисунки, таблиці та формули в дипломній роботі вказують їх порядковим номером, наприклад: «на рис. 2.3 можна побачити...» / «повернемося до табл. 1.3...» / «розрахуємо за формулою (2.1)...».

Відомості про джерела, які включені до списку, необхідно подавати згідно вимог державного стандарту

Бібліографічний опис складають безпосередньо за друкованим твором або виписують з каталогів і бібліографічних покажчиків повністю без пропусків будь-яких елементів, скорочення назв та ін. Дотримання авторами вимог чинних стандартів є обов'язковим.

Список використаних джерел - елемент бібліографічного апарату, відбиває самостійну творчу роботу автора і свідчить про рівень проведеного дослідження.

Контрольні запитання

1. Поняття про наукову інформацію.
2. Види та ознаки наукової інформації.
3. Що таке інформатика, і які завдання вона вирішує?
4. Назвіть головні принципи інформаційних відносин та галузі інформації.
5. Які етапи накопичення наукової інформації?
6. Які ви знаєте етапи вивчення наукових джерел?
7. Що Ви розумієте під системою опрацювання інформаційних джерел?
8. Інформаційно-пошукова мова бібліотек УДК, ББК. Дайте характеристику.
9. Поняття та види каталогів.
10. Використання автоматизації та ЕОТ. Недоліки інформації WEB.
11. Техніка опрацювання інформації.
12. Який порядок роботи над текстом?
13. Які вимоги до використання цитат?
14. Бібліографічний опис літератури. Які вимоги до оформлення?
15. Які види каталогів використовуються?

Тема 3. Методи наукового психологічного дослідження

1. Засоби наукового дослідження
2. Науковий метод
3. Загальнонаукові методи: індукція, дедукція, абдукція
4. Кількісні та якісні методи психологічного дослідження
5. Методи пояснення та розуміння в психології

1. Засоби наукового дослідження

Зміст поняття науки, крім системи сформованих знань, включає діяльність з отримання нових знань, цілеспрямований процес руху від незнання до знання, все більш повного, точного, загального. Окремий акт цього процесу, спрямований на прирощення об'єктивного знання, є науковим дослідженням.

Спеціально організоване (у відповідності з науковими стандартами) психологічне дослідження є основним джерелом психологічного знання.

Засоби наукового пізнання створюються, розробляються, обґрунтовуються для певних пізнавальних цілей.

О.М.Новіков, Д.О. Новіков (Новіков А.М., Новіков Д.А., 2009) серед засобів наукового дослідження (засобів пізнання) »розрізняють:

Матеріальні засоби - прилади, засоби виміру, ін. Історично, з їх виникненням пов'язане формування емпіричних методів дослідження - вимірювання, експерименту тощо.

Інформаційні засоби - впровадження інформаційних технологій, засобів телекомунікації значно спрощує обробку емпіричних даних, а також розширює наукові комунікації.

Математичні засоби - дозволяють систематизувати (емпіричні дані, формулювати кількісні залежності та закономірності. Математичні засоби використовуються також як особливі форми ідеалізації та аналогії в математичному моделюванні.

Логічні засоби пізнання - дозволяють досліднику в процесі побудови міркувань відокремлювати контрольовані аргументи від тих, що приймаються некритично, невірні аргументи від вірних, плутанину від суперечностей.

Мовні засоби пізнання та вираження знань. Правила використання мови, за допомогою яких дослідник будує свої міркування, формулює гіпотези тощо є

вихідним пунктом пізнавальних дій. Знання їх визначає ефективність використання мовних засобів пізнання в науковому дослідженні.

Більш поширеним є віднесення до засобів наукового дослідження:

- знань, що становлять передумову питання;
- предметної області, із якої черпаються засоби формулювання відповідей на це питання;
- правил утворення та перетворення мовних виразів, отримуваних в процесі відшукування відповідей на питання;
- методів, які збагачують предметну область знаннями, перетворюваними за цими правилами;
- критеріїв оцінки знань, що виробляються, на їх істинність і обґрунтованість (Янчук В. А., 2011).

Серед засобів наукового дослідження центральне місце належить методам.

Наукові методи - сукупність правил, прийомів та операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності. Застосовувані в науці методи - мірило її зрілості та досконалості.

2. Науковий метод

Рівні розуміння наукового методу:

- розширене розуміння - спосіб пізнання, орієнтований на отримання об'єктивних знань про дійсність;
- у вузькому плані - система процедур мислення та інструментальних дій дослідника, що призводять до отримання об'єктивних знань і запобігають помилковим висновкам;
- в більш вузькому сенсі — спосіб пізнання, в якому виділяються щонайменше три базові особливості:
 - 1) процедури і прийоми добування наукових фактів;
 - 2) способи побудови та обґрунтування наукового дослідження;
 - 3) правила побудови наукових теорій та концепцій (Дорфман Л.Я., 2005).

Метод - це шлях, на якому психолог будує та перевіряє свої припущення щодо психологічної реальності (при опорі на конкретизацію предмета вивчення в рамках різних психологічних шкіл), що реалізується в певному відношенні до досліджуваної реальності як організація способів збору даних.

Основна функція методу - внутрішня організація та регулювання процесу пізнання.

Сучасний рівень розвитку науки характеризується рядом загальних тенденцій, які накладають відбиток на методичну сферу психології, обумовлюючи стиль наукових розробок. Серед цих тенденцій зазначаються:

- тотальна **комп'ютеризація дослідницької діяльності** та нарощування медіа ресурсів;
- **метризація** науки, тобто інтенсивний розвиток методів виміру та обробки даних;
- **математизація** знання, під якою мається на увазі обчислювальний супровід наукових досліджень та нестандартне математичне моделювання (Барабанщиков В.А., 2011).

Таблиця 4.1.

Основні відмінності теорії та методу (за Кузнецов И.Н., 2006)

Критерій	Теорія	Метод
Відношення до діяльності	Результат попередньої діяльності	Вихідний пункт та передумова наступної
Основні функції	Пояснення та передбачення	Регуляція та орієнтація
Зміст	Система ідеальних образів, що відображують сутність,	Система регулятивів, правил, приписів як знарядь
Мета	Націлена на розв'язання проблеми — що являє собою	Націлений на виявлення способів та механізмів

В.О. Мазилів (Мазилів В.А., 2007) запропонував схему співвідношення теорії та методу в психології (див. Рис.4.1). Ця схема характеризує наукову концепцію в її цілісності — від попереднього задуму (передтеорії) до отримання підсумкового продукту (наукової теорії). Схема є «замкнутою», тобто дозволяє зрозуміти, яким чином отримані результати одного дослідження породжують гіпотези, що підлягають перевірці в наступному авторському дослідженні. Єдність теорії та методу досягається з рахунок того, що теорія як результат дослідження та метод як засіб його здійснення мають спільне коріння, яке може бути виявлене в передтеорії (окремі компоненти перед теорії визначають різні рівні методу). Наявність рівнів в структурі методу дозволяє по-новому підійти до проблем інваріантності/варіативності методу .

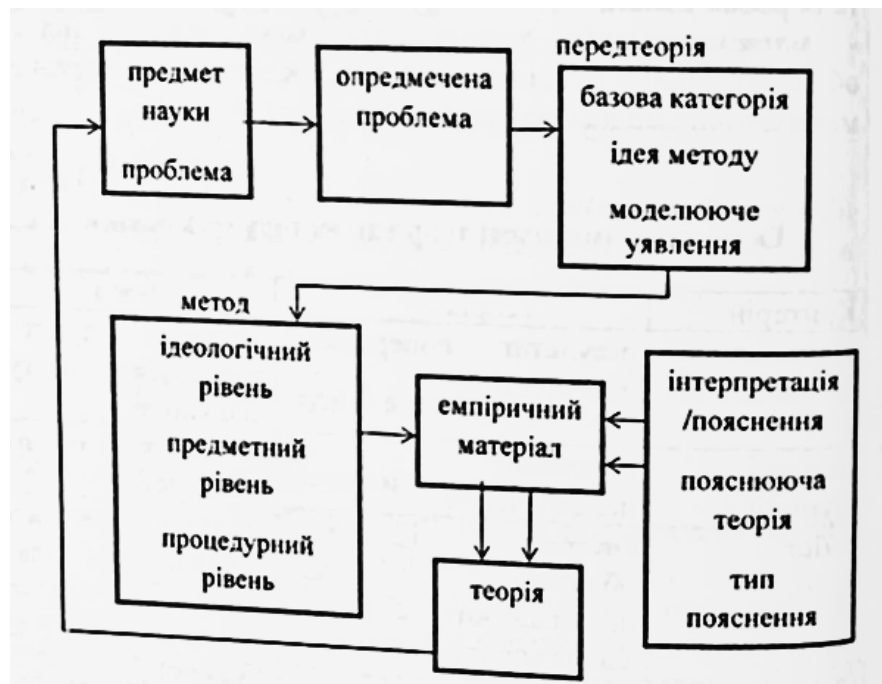

Рис.4.1. Модель співвідношення теорії та методу в психології (Мазилів В.А., 2007)

Існують різні підходи до **класифікації методів**, серед яких вкажемо наступні.

В науці прийнятим і поділ методів за ступенем спільності і всезагальні, загальні та часткові.

Всезагальні методи - це пізнавальні прийоми, які можуть бути використані в будь-якій науці та дозволяють виявити найбільш загальні закономірності, властивості досліджуваних об'єктів (наприклад, аналіз, індукція, дедукція, ін.).

Загальні методи можуть застосовуватися в багатьох, але не в усіх науках (наприклад, експеримент, математичні методи, ін.).

Часткові (конкретно-наукові) методи застосовуються в окремих галузях знання (наприклад, психодіагностичний метод в психології, ін.).

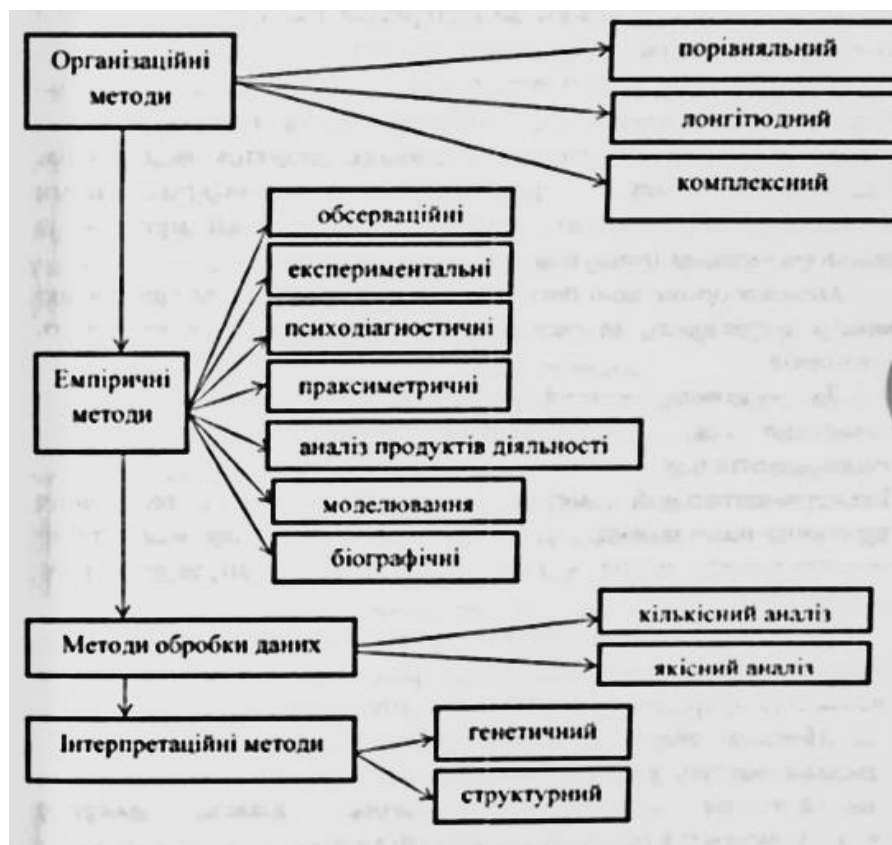

Рис.4.2.Класифікація методів психології (Ананьев Б.Г., 1977)

Спираючись на вузьке розуміння наукового методу, В.С.Кабанов (Кабанов В.С., 2012) виділяє три групи процедур мислення та дій дослідника або три групи методів, які є відносно незалежними і, доповнюючи один одного, утворюють науковий метод як особливий спосіб пізнання:

- процедури та прийоми збору даних;
- способи побудови, організації та обґрунтування висновків емпіричного дослідження;
- методи побудови емпіричних концепцій.

Методи побудови емпіричних концепцій — це певна стратегія мислення, те, від чого і до чого іде дослідник при побудові концепції: від абстрактного до конкретного або від конкретного до абстрактного, від теоретичних припущень до фактів, або від фактів до припущень про нові факти. В залежності від опори на теоретичні положення або емпіричні факти виділяються два методи побудови емпіричних концепцій: дедукція та індукція. Дедуктивний метод пов'язаний із конфірматорними дослідженнями (тестують теорію), а індуктивний метод — із експлораторними (пошуковими) дослідженнями.

Методи організації дослідження визначають вид гіпотез, які можна перевірити на основі отриманих даних, та валідність висновків.

За основою класифікації — специфіка пізнавального ставлення до досліджуваних явищ — розрізняються експериментальні та неекспериментальні

методи. Експериментальний метод спрямований на тестування причинно-наслідкових гіпотез, а неекспериментальний (кореляційний) метод — гіпотез про статистичні зв'язки (або відмінності).

За основою класифікації — умови проведення дослідження (ступінь близькості до реальності) — розрізняються лабораторні та польові (в природних умовах) дослідницькі методи.

Методи збору даних забезпечують можливість виміру досліджуваного явища. Класифікувати ці методи можна за достовірністю отримуваних даних. Кожне джерело недостовірності є основою для класифікації:

- взаємодія дослідника і досліджуваного;
- взаємодія досліджуваного з інструментом виміру;
- суб'єктивність інтерпретації дослідника.

Вказані групи методів доповнюють один одного як різні аспекти наукового методу і як різні етапи емпіричного дослідження.

3. Загальнонаукові методи: індукція, дедукція, абдукція

Індукція. Традиційно індукція розуміється як метод, в якому сходять від певного ряду результатів досвіду до узагальнюючих положень. Індуктивні міркування починаються з окремих спостережень, на основі яких робляться висновки загального характеру. При використанні індукції повинні бути виконані три умови: а) дослідник має здійснити достатньо велику кількість спостережень; б) спостереження повинні бути повторені в різних умовах; в) ні одне із спостережень не повинно суперечити індуктивним висновкам. Втім, ці умови породжують і проблемні питання: скільки спостережень повинно бути зроблено і який розмах різних умов врахований?

В сучасному розумінні індукція розглядається як принцип обґрунтування законності загальних положень.

1. Захищається точка зору, що в емпірико-науковому дослідженні можливе формулювання категоріальних загальних положень щодо необмежених класів подій, причому, природно зустрічаються також визначення про невідомі реальні відносини.

2. В індуктивному принципі приймається, що можлива обґрунтування законності загальних положень для невідомих відносин реальності за допомогою залучення даних про відомі реальні відносини, тобто претензії на значущість загальних" положень для не спостережуваного можуть бути захищені за допомогою спостережуваного.

Індукція є міркуванням, в якому на основі дослідження деяких членів класу робиться висновок про клас в цілому. Такий висновок має не достовірний, а лише імовірнісний, правдоподібний характер.

Дедукція. Аргументи, які базуються на дедукції, починаються із загальних істинних тверджень, на основі яких, шляхом логічного висновку, формулюються часткові твердження, також істинні. Дедукція слугує логічним механізмом передачі та перетворення інформації, оскільки переносить істинне значення посилок на висновок. Тому дедукція не може слугувати ні засобом отримання нового знання, ні пояснення нових фактів.

Гіпотетико-дедуктивний метод. Це спосіб міркувань, в якому висновки виводяться за правилами дедукції, з посилок, що є системою гіпотез. Гіпотетико-дедуктивний метод об'єднує індуктивні і дедуктивні міркування та полягає в тому, що дослідник розвиває систему взаємопов'язаних гіпотез загального характеру, сформульованих на основі спостережень, далі дедуктивним шляхом виводить із них наслідки, які можуть бути перевірені емпірично. Цей метод є передусім інструментом обґрунтування готового, існуючого знання, є не стільки методом відкриття, скільки способом побудови та обґрунтування наукового знання, оскільки показує, яким саме шляхом можна прийти до нової гіпотези.

З логічної точки зору гіпотетико-дедуктивний метод є ієрархією гіпотез, ступінь абстрактності та загальності яких збільшується по мірі віддаленості від емпіричного базису. На самому верху розташовуються гіпотези, що мають найзагальніший характер, з них як посилок виводяться гіпотези нижчого рівня, на нижчому рівні знаходяться гіпотези, які можна зіставити з емпірикою.

Абдукція. Абдукція є міркуванням, яке здійснюється на основі інформації, що описує певні факти, і приводить до гіпотези, яка пояснює їх. Абдукція є універсальною логічною схемою пошуку пояснювальних гіпотез.

Якщо в дедукції міркування розвиваються від посилки до наслідку, то в абдукції - в протилежному напрямку: від наслідку до посилки. Силогізм в абдукції набуває наступної форми: (а) Усі люди смертні, (б) Сократ смертний, (в) Отже, Сократ - людина. Висновок носить імовірнісний характер (як в індукції), але розширює поле пізнання, оскільки породжує в мисленні нові ідеї, роблячи можливими нові наукові концепції.

Головна відмінність абдукції від дедукції та індукції полягає в орієнтації на пояснення досліджуваних фактів. Саме виявлення нових фактів змушує будувати більш обґрунтовані гіпотези, які пояснюють ці факти.

Хід міркувань в абдуктивному та гіпотетико-дедуктивному методі є прямо протилежним. Висновок гіпотетико-дедуктивного міркування починається із наперед заданої гіпотези, із якої виводяться наслідки, які зіставляються з

фактами. Абдуктивне міркування починається із ретельного аналізу і точної оцінки встановлених фактів, які детермінують вибір гіпотези для їх пояснення.

Аналіз абдуктивних міркувань пов'язаний із встановленням Стандартів оцінки гіпотез із двох точок зору: правдоподібності та пояснювальної сили гіпотез.

Індуктивне узагальнення є розповсюдженою формою емпіричного висновку, зробленого на основі спостереження певної кількості випадків. При цьому загальна характеристика властивість, розподіл ознаки, ін.), виявлена у спостережуваних випадках, переноситься на всі випадки:

Всі спостережувані S мають властивість P

Всі мають властивість P

Узагальнення буде тим більш правдоподібне або імовірніше, чим більше та різноманітніше будуть спостережувані випадки. З такої точки зору, індуктивне узагальнення можна розглядати як особливий вид абдуктивного висновку, спрямованого на краще пояснення спостережуваних фактів.

Статистичне узагальнення від вибірки до генеральної сукупності є особливим випадком індуктивного узагальнення, в якому в якості посилок, або даних, використовується інформація про розподіл певної властивості у зразку, виділеному із популяції. Зусилля дослідника спрямовані на забезпечення репрезентативності вибірки (тобто, щоб розподіл ознаки можливо точніше відображав її розподіл в генеральній сукупності). Ось чому в сучасних дослідженнях частіше прибігають не до простих індуктивних, а до статистичних висновків, які дають більш адекватне пояснення досліджуваного класу явищ. Оскільки мета абдукції полягає в найкращому поясненні досліджуваних фактів, то саме статистична індукція більше підходить для досягнення цієї мети, ніж індукція традиційна (Рузавин Г.И., 1999).

4. Кількісні та якісні методи психологічного дослідження

Кількісні методи - методи, для яких основними процедури виміру, категоризації, кодування; це методи, орієнтовані на отримання об'єктивних, тобто кількісно виражених даних, відрізняються високим рівнем валідності та надійності, структурованістю при низькому рівні реалістичної природності, екологічної валідності (Янчук В.А., 2001,2011).

Досліджувані змінні задані розробником наперед і відступ від них не можливий, а масовий збір даних передуює їх кількісній обробці. Прикладами кількісних методів є експеримент, тести, ін.

До **достойнств** вимірювальних **кількісних методів** відносяться:

- достатньо об'єктивний характер процедури дослідження та можливість перевірки отриманих результатів завдяки виконанню вимог репрезентативності, надійності, валідності;

- можливість дослідження великої кількості випробовуваних та швидкого узагальнення отриманих даних;

- виявлення стійких та об'єктивних характеристик об'єкту дослідження дозволяє порівняти отримані індивідуальні результати дослідження з узагальненими даними дослідження великих вибірок;

- результати застосування кількісних методів дають можливість побудови математичної моделі досліджуваного об'єкта.

До обмежень, **недоліків кількісних методів** відносяться:

1. Необхідною умовою застосування кількісних методів є наявність системи понять, що утворюють теоретичний опис досліджуваного об'єкта. При цьому методичний апарат повинен мати високу рухливість, чутливість, здатність оперативно змінювати набір досліджуваних змінних. Оскільки кількісні методи такої здатності в необхідній мірі не мають, досліджуваному об'єкту штучно нав'язується неадекватний понятійний апарат.

2. При використанні кількісних методів відсутній необхідний «зворотній зв'язок», що гальмує розвиток концептуальну.»

уявлень, які необхідні для формування адекватного понятійного апарату. В результаті, кількісні методи (більше орієнтовані на дослідження стійких та стабільних особистісних властивостей) часто безпомічні у визначенні унікальних та мінливих особистісних властивостей.

3. Не всі явища в рівній мірі піддаються кількісним змінам, і самі можливості використання кількісних методів обмежені «зоною застосування»: вони придатні для перевірки вже сформульованої гіпотези, однак мало ефективні, якщо треба виявити проблему, сформулювати її.

Якісні методи - методи дослідження, орієнтовані на охоплення індивідуально-специфічного, унікального, максимально наближеного до умов прояву в реальному житті; орієнтовані на неструктурованість, адаптованість до змінюваних умов, вияв нових контекстів. Для якісних методів характерне представлення інформації у вигляді описів, значень тощо. Прикладами якісних методів є неструктуроване або вільне інтерв'ю, польове спостереження, вивчення документів, ін.

Якісні дані - це будь-яка інформація, що збирається дослідником, яка виражається не в числах, а в словах. Це певний зміст, який дослідник виділяє із протоколів спостережень, інтерв'ю, аудіо-, візуальних матеріалів, який він формулює, кодує та передає словесно.

Якісні способи аналізу — це спеціальні способи аналізу тексту, які роблять акцент не на підрахунку та статистичному Узагальненні певних одиниць тексту, а на їх змістовому підрозділі, узагальненні, порівнянні, інтерпретації (Улановский А.М., 2011).

Якісні методи не виключають застосування сучасних комп'ютерних програм аналізу якісних даних (Folio VIEWS, NUD-IST, ін.) як допоміжних засобів пошуку, організації, індексації та створення груп текстуальних даних (комбінування слів, сегментів тексту тощо).

Особливості якісних методів, в порівнянні з кількісними методами:

По-перше, якісні методи не стандартизовані, спрямовані на широке вивчення всього спектру проявів об'єкту, уникаючи жорсткої формалізованої схеми збору даних, що допомагає досягти цілісності в описі досліджуваного явища.

По-друге, якісні методи надають досліджуваному можливість висловитися цілком вільно, оскільки дослідник не нав'язує певну структуру, отже отримати інформацію; що відповідає категоріальному апарату, використовуваному досліджуваним при сприйманні та оцінці інформації.

По-третє, якісні методи апелюють до активності аудиторії, в результаті чого створюються умови для спостереження за значеннями індивіда. Досліджуваний, який вільно висловлює свою думку, розв'язує творче завдання представлення своїх образів у тому вигляді, як вони впливають на мотивацію.

Структура ідеального (повного та розгорнутого) психологічного пояснення:

1. **Первинне пояснення** – одиничні явища переводяться в розряд *класів явищ*, варіативні об'єкти перетворюються у відносно інваріантні. Це пояснення окремого випадку (наприклад, поведінки окремого суб'єкта), яке дозволяє представити його як випадок загальний. Диспозиційні, каузальні та інші пояснення дозволяють деіндивідуалізувати пояснювану поведінку або іншу подію, представивши її як прояв типових диспозицій, якостей особистості тощо.

2. **Вторинне пояснення** - пояснення явищ як таких, що належать до певного класу. Подальше пояснення продукту «первинного пояснення» (інтенцій, диспозицій, характеристик особистості, ін.) більш загальними категоріями, емпіричними законами або теоріями.

Основна проблема пояснення в психології:

- по-перше, вибір моделі пояснення із наявної множини;
- по-друге, реалізація «вторинного пояснення», розробка пояснень, що підіймаються до загальних теорій (Юревич А.В., 2005).

Функції пояснення в психології:

- > зробити пояснювані явища більш зрозумілим (включити їх в певну структуру розуміння);
- > включити їх в систему знань;
- > зробити їх передбачуваними;
- > забезпечити можливий інструментальний контроль над ними.

Ці функції, як і види психологічного пояснення, теж в значній мірі перетинаються, наприклад, включення пояснюваного явища в більш широку систему знання, як правило, одночасно робить його і більш зрозумілим. Разом з тим, кожна із функцій має самостійну цінність, можливі розходження між ними (зрозуміле може не забезпечувати контролю), і кожна здатна надавати психологічному поясненню відповідну спрямованість.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте характеристику засобів наукового дослідження.
2. Які розрізняються рівні розуміння наукового методу?
3. Дайте порівняльну характеристику індукції, дедукції та абдукції як загальнонаукових методів пізнання.
4. Дайте порівняльну характеристику кількісних та якісних методів психологічного дослідження.
5. Визначте основні особливості психологічного пояснення.
6. Які розрізняються базові типи психологічного пояснення?

Тема 4. Організація процесу проведення наукового психологічного дослідження

1. Поняття організації наукового дослідження
2. Особливості організації психологічного дослідження
3. Логічна структура психологічного дослідження
4. Часова структура наукового дослідження

1. Поняття організації наукового дослідження

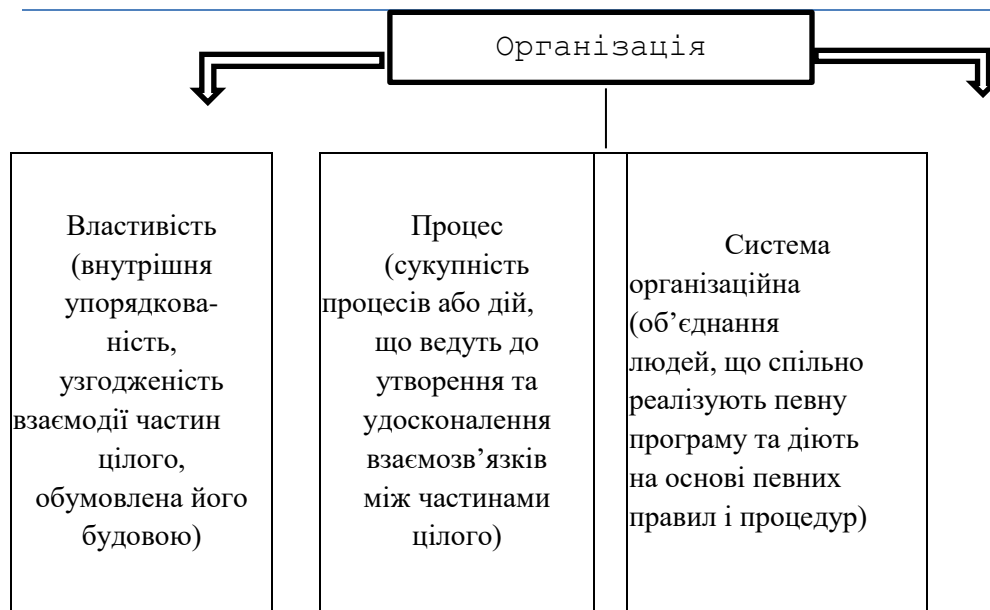

Рис 6.1. Визначення поняття «організація» (за Новиков А.М., Новиков Д.А., 2010)

Говорячи про організацію наукової діяльності, ми використовуємо поняття «організація» як процесу, як результату цього процесу (властивість), а також як організаційної системи - при описі колективної наукової діяльності, управлінні науковими проектами, ін.

Організувати наукову діяльність означає упорядкувати її в цілісну систему з чітко визначеними характеристиками, логічною структурою та процесом її здійснення - часовою структурою. (Новиков А.М., Новиков Д.А., 2010).

Основні типи організаційної культури (типи форм організації діяльності):

> **Професійний (науковий) тип організаційної культури.** Склався в 17 ст. і протягом останніх століть був основним, провідним. В ньому наука є базовою діяльністю, яка цементує різні професійні сфери. Саме в науці формуються і єдина картина світу, і загальні теорії, і виділяються часткові теорії та відповідне предметні області професійних діяльностей. «Центром™ професійної культури визначаються наукові знання, а виробництво цих знань — основним видом виробництва, що! визначає можливості інших видів матеріального та духовного!

виробництва. Способом нормування та трансляції діяльності є! теоретичні знання у формі тексту.

> **Проектно-технологічний тип організаційної культури.** Складається з другої половини 20 ст. внаслідок суперечностей в розвитку професійної форми організації суспільства (внутрішні суперечності в структурі наукового знання; дроблення картини світу, і, відповідно, дроблення професійних сфер на множини І спеціальностей, ін.). Професійна культура за рахунок своєї І теоретичної потужності породила способи масового виготовлення нових знакових форм (моделей, алгоритмів, баз даних тощо), що стало матеріалом для нових технологій. Проектно-технологічний тип організаційної культури полягає в тому, що продуктивна діяльність людини (організації) поділяється на окремі завершені цикли — проекти.

Проект — це обмежені в часі цілеспрямовані зміни окремої системи із встановленими вимогами до якості результату, можливими рамками витрат засобів та ресурсів і специфічною організацією (Бурков В. Н., Новиков Д. А., 1997).

Основними ознаками проекту є цілеспрямованість, наявність змін, цілісність, неповторність, ознаки новизни, часові обмеження тривалості, обмеження на забезпечення коштами, ресурсами та специфічна організація.

Наукове дослідження можна розглядати як різновид проектів, тобто як завершений цикл наукової діяльності.

Способом нормування та трансляції діяльності виступають проекти, програми (комплекси проектів, ув'язаних технологічно, ресурсно, організаційно), технології. Проект реалізується певною сукупністю технологій (тобто системою умов, форм, методів та засобів розв'язання поставленого завдання).

Науковий проект — обмежений в часі цілеспрямований процес вироблення, теоретичної систематизації і застосування новогр наукового знання зі встановленими вимогами до якості результатів, витраті ресурсів і специфічною організацією (Новиков Д.А., Суханов А.Л., 2005).

Таблиця 6.1.

Загальна класифікація наукових проектів
(Новиков Д.А., Суханов А.Л., 2005)

Основа класифікації	Типи наукових проектів	
Мета	Отримання нових знань	Застосування нових знань

	Фундаментальні наукові дослідження	Прикладні наукові дослідження	Експериментальні розробки
Результат	теорія, метод, ін.	методика, технологія, ін.	
Структура розроблюваних проблем	тематичні		комплексні
Рівень організації	міжнародний	державний	відомчий
Форма організації	програма	тема	науково-дисертаційна дослідна робота
Склад учасників	наукові викладачі ВНЗ працівники		аспіранти, студенти докторанти
Ефект від впровадження результатів	теоретичний (науковий)	практичний	освітній (удосконалення освітньої та наукової діяльності, ін.)
Характер фінансування	бюджетні		госпдоговірні
Час реалізації	довгострокові середньострокові (3-5 (5 і > років) років)		короткострокові (1-3 роки)

Основними особливостями наукових проектів є: некомерційна спрямованість; невизначеність результатів; тривалі терміни реалізації; складність оцінки як планованих, так і фактичних результатів реалізації проектів; необхідність комплексного охоплення предметних галузей та організації інформаційного обміну; відсутність аналогій в ретроспективі; вузька спеціалізація учасників.

Загальна характеристика наукового проекту може бути представлена в наступних основних аспектах його розгляду: науковий проект як діяльність; науковий проект в рамках повного життєвого циклу систем та об'єктів; науковий проект в структурі і інноваційного процесу; науковий проект в рамках теорії управління проектами; науковий проект в рамках теорії організаційних систем.

2. Особливості організації психологічного дослідження

Організація психологічного дослідження — єдиний, науково обґрунтований комплекс заходів, поетапне здійснення яких дозволяє забезпечити ефективне та якісне виконання поставлених завдань.

Основне призначення організації діяльності — забезпечення узгодженості науково-технічних, методичних, організаційно-технічних процедур у відповідності із цілями наукового дослідження для отримання в оптимальні терміни надійної та достовірної психологічної інформації.

Основні вимоги до організації дослідження:

- наслідування загальних принципів психології;
- планомірність ходу дослідження;
- оптимальна кооперація всіх видів робіт та забезпечення їх необхідними ресурсами;
- відповідність рівня кваліфікації виконавців видам робіт;
- забезпечення зацікавленості всіх учасників в надійний достовірних результатах;
- створення умов для повнішого використання кваліфікації творчого зростання наукових співробітників;
- систематичність контролю за якістю та строками виконання робіт.

Організація наукових досліджень в психології ускладнюється такими особливостями сучасної психологічної науки, як:

- відсутність єдиної, загальноприйнятої теорії;
- розділення на психологічні школи (такі як біхевіс когнітивізм, ін.), кожна з яких існує за власними законами;
- відсутність універсальних критеріїв здобування, верифікації та адекватності знань;
- некумулятивність знань, часто новий психологічний напрям об'являє попередню психологію набором помилок та артефактів;
- розкол між академічною та практичною психологією;
- розділ цілісної особистості та поведінки на самостійно існуючі мислення, увагу та інші психічні функції;
- різні «паралелізми» - психофізіологічний, психосоціальний, Ін. (Юревич А.В., 2005).

Американський психолог У.Дж.Мак-Гайр (Мак-Гайр У. Дж., 1984) пропонує з метою **вдосконалення організації психологічного дослідження** реалізувати наступні принципи:

Принцип 1. «Звук лише однієї аплодуючої руки». Більше уваги приділяти процесу висунення, формулювання гіпотез дослідження, порівняно з увагою до їх перевірки.

Принцип 2. «У цьому первозданному хаосі ми ясно розрізняємо такий патерн, як істина». Світ психічних явищ такий складний, що прості лінійні моделі процесів, які описують складні когнітивні або соціальні системи, не є евристично корисними. Психолог-дослідник повинен думати більш складними категоріями, розробляти складні концептуальні моделі, що включають паралельну обробку, групи каузально взаємопов'язаних факторів, ланцюги зворотного зв'язку і т.д. Водночас, складні теорії допускають багато ступенів

свободи, їх1 можна підігнати під будь-який результат, однак теорія представляє інтерес для науки тільки в тому випадку, коли вона є такою, що перевіряється, тобто спростовною.

Принцип 3. «Спостерігайте. Однак спостерігайте людей, а не дані». В своєму прагненні співвідноситися з реальністю та піддавати теорію перевірці в природних умовах, психолог може проходити крізь реальність і споглядати не життя, а дані, не спостерігати поведінку, а підсумовувати розрахункові дані. Ж.П'яже може слугувати надихаючим зразком того, як творчий розум керується при розробці теорії прямим співставленням із реальністю.

Принцип 4. «Бачити майбутнє в сьогодні, знаходити сьогодні в минулому». Корисно накопичувати та використовувати архіви соціальних даних з широкого кола психологічних змінних. Психологи-дослідники повинні збирати дані про ці змінні не тільки в один певний момент часу, але й встановлювати часовий ряд, реконструюючи вимір змінних в минулому та намічаючи перспективу повторних досліджень в майбутньому.

Принцип 5. «Нова методологія, в якій кореляція може свідчити про причинність». Психолог-дослідник має періодично оновлювати свій дослідницький арсенал новими методами встановлення зв'язків, новими процедурами перевірки гіпотез.

Принцип 6. «Багатство бідності». Зменшення асигнування коштів на проведення наукових психологічних досліджень має привести до зміни організації досліджень. Необхідно більше часу приділяти інтерпретації та інтеграції емпіричних співвідношень, виявлених в потоці виконаних досліджень, а не просто додавати нові, ще не вивчені співвідношення до вже існуючих.

Принцип 7. «У протилежності великій істині також криється істина». Несуперечливість є ознакою неглибокого розуму. Н.Бор вказував, що існує тривіальна істина та велика істина. Те, що суперечить тривіальній істині, безумовно, є невірним. Те, що суперечить великій істині є також істинним.

Вказані принципи є суперечливими і є лише незначною частиною цілісної системи, в яку повинні бути включені психологічні дослідження.

3.Логічна структура психологічного дослідження

Структура (лат. - будова, порядок) і відносно стійка єдність елементів, їх відношень та цілісності об'єкта, інваріантний аспект системи (Философский., с.657).

Логічна структура наукової діяльності включає наступні компоненти:

- суб'єкт;
- об'єкт;
- предмет;
- форми;

- засоби;
- методи;
- результат наукової діяльності.

Логічна структура психологічного дослідження (Дружинин В.Н., 1994):

- Онтологічні елементи: об'єкт, предмет, метод, умови, результат.
- Гносеологічні елементи: факти, фактори, дефекти, артефакти, ефект результату.

Відношення онтологічних елементів розглядаються як онтологічні принципи психологічного дослідження.

Основні онтологічні принципи психологічного дослідження:

1. *Принцип репрезентативності* — визначає відношення об'єкта з іншими елементами і відображує правильний вибір об'єкта. Об'єкт повинен бути вибраний у відповідності із завданням дослідження.

2. *Принцип валідності* — характеризує відношення предмета з іншими елементами системи дослідження і відображує відповідність предмета, теоретично виділеного дослідником, реально досліджуваному. Предмет дослідження не повинен підмінятися в ході дослідження.

3. *Принцип надійності* — характеризує відношення методу з іншими елементами і відображує правильність його вибору.

4. *Принцип стандартизації умов* - характеризує відношення умов (середовища) з іншими елементами системи дослідження. Так, відповідність реальних умов дослідження ідеально передбачуваним характеризує зовнішню валідність експериментального дослідження. Стосовно спостереження стандартизація замінюється вибором ситуації спостереження, відповідної задуму дослідження, та елімінацією джерел зовнішніх перешкод.

5. *Принцип інваріантності* (лат. іпуагіапв — такий, що не змінюється) результату - забезпечується реалізацією попередньо визначених принципів і передбачає відтворюваність цього результату в інших дослідженнях та порівнянність з результатами, отриманими іншими дослідниками.

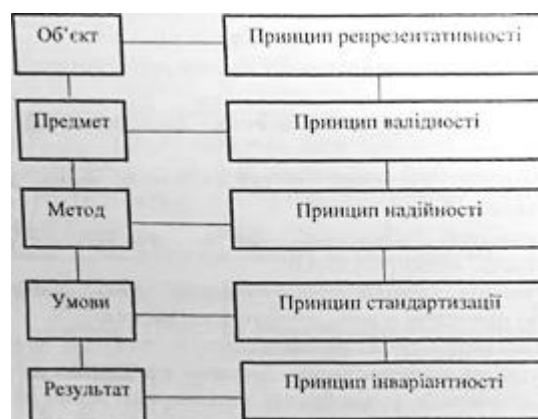

Рис. 6.2. Логічна структура психологічного дослідження

Кожному онтологічному елементу структури психологічного дослідження відповідає гносеологічний (функціональний) елемент:

- об'єкт є джерелом фактів;
- предмет характеризується факторами — змінними, що впливають на нього в ході дослідження;
- метод характеризується дефектами, тобто функціонально може бути непридатним для розв'язання дослідницьких завдань;
- умови (середовище) є джерелом артефактів;
- ефект характеризує оцінку результатів дослідження.

Відповідно виділяються гносеологічні принципи психологічного дослідження:

- принцип реєстрації фактів;
- принцип планування факторів;
- принцип контролю дефектів;
- принцип елімінації артефактів;
- принцип оцінки результату.

Гносеологічні принципи ізоморфні (тобто відповідні) раніше визначеним онтологічним принципам психологічного дослідження.

2) Часова структура психологічного дослідження

Наукові дослідження можна розглядати як різновид проектів, тобто як завершені цикли наукової діяльності. Кожний проект від виникнення ідеї до повного свого завершення проходить ряд щабелів розвитку, сукупність яких складає життєвий цикл проекту. Життєвий цикл проекту прийнято поділяти на фази, фази на стадії, стадії на етапи. Звісно, такий поділ має дещо умовний характер.

О.М.Новіков, Д.О.Новіков (Новиков А.М., Новиков Д.А., 2010) визначають проектування як початкову фазу проекту, яка здійснюється за загальноприйнятою логічною структурою: задум - виявлення суперечностей - постановка проблеми - визначення об'єкта та предмета дослідження - формулювання цілі - формулювання наукової гіпотези — визначення завдань дослідження — планування та технологічна підготовка дослідження.

Таблиця 6.2.

Часова структура (організація процесу) наукового дослідження (Новиков А.М., Новиков Д.А., 2010)

Фази наукового	Стадії наукового	Етапи наукового
Фаза проектування	Концептуальна стадія	Вияв суперечностей

		Формулювання проблеми
		Визначення мети
		Вибір критеріїв
	Стадія моделювання (побудова гіпотези)	Побудова гіпотези
		Уточнення
	Стадія конструювання дослідження	Визначення завдань дослідження
		Дослідження умов
		Побудова програми
	Стадія технологічної підготовки дослідження	
	Технологічна фаза	Стадія проведення дослідження
Емпіричний етап		
Стадія оформлення результатів		Апробація результатів
		Оформлення
Рефлексивна фаза		

Логіка другої, власне дослідницької, технологічної фази роботи може бути означена тільки в самому загальному вигляді щодо проведення дослідження, оскільки вона визначається змістом конкретного дослідження (яке є унікальним), і має більш загальноприйняту структуру щодо оформлення результатів.

Також більш однозначна логіка фази рефлексії - оцінки, самооцінки результатів дослідження. Рефлексія пронизує всю діяльність дослідника. В процесі проведення дослідження доводиться постійно зіставляти отримані проміжні результати з вихідними позиціями, з проектом дослідження, уточнювати, корегувати хід дослідження. Рефлексивна фаза передбачає критичний аналіз отриманих результатів, визнання результатів науковою спільнотою.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте поняття організації наукової діяльності.
2. Що таке науковий проект? Визначте основні особливості наукових проектів.

3. Які особливості сучасної психологічної науки ускладнюють організацію наукових досліджень в психології?
4. Дайте характеристику логічної структури психологічного дослідження.
Назвіть основні складові часової структури наукового дослідження.

Тема 5. Фаза проектування наукового дослідження

1. Поняття дослідницького проекту
2. Наукова проблема
3. Об'єкт і предмет дослідження
4. Цілі психологічного дослідження
5. Гіпотези дослідження
6. Визначення завдань дослідження

1. Поняття дослідницького проекту

Проектування наукового дослідження передбачає проектування системи наукового знання, яку має намір отримати, побудувати дослідник.

Задум дослідження — основна ідея, яка з'єднує всі структурні елементи, визначає порядок проведення, організацію дослідження, його етапи.

Логіка кожного дослідження специфічна. Дослідник виходить із характеру проблеми, цілей та завдань роботи, рівня оснащення дослідження та власних можливостей. Ця специфіка знаходить своє відображення при плануванні дослідження.

План науково-дослідницьких робіт (програма дослідження) - основний документ управління всіма процесами психологічного дослідження. Він упорядковує заходи відповідно до програми, календарних термінів, необхідних матеріальних та кадрових ресурсів, встановлює форми контролю за проведенням робіт, а також включає *часовий (мережевий) графік виконання робіт*, за допомогою якого встановлюється послідовність та координація виконання окремих етапів, процедур, операцій (він будується у вигляді схеми-графіка, де окремі операції позначаються цифрою в кружечку, а їх послідовність вказується стрілками). В ході аналізу мережевого графіку виявляються «вузькі місця», форми можливої кооперації робіт тощо. Складений план має бути достатньо гнучким. Із накопиченням знань в процесі дослідницької роботи план уточнюється, доповнюється, стає постійним робочим інструментом дослідника.

План дослідження - прогностичний етап роботи, на якому здійснюється сполучення логічних основ і методів дослідження відносно розподілу дослідницьких дій по порядку, за часом, за змістом, за передбачуваними результатами. В загальному вигляді план проведення дослідження містить наступні компоненти: загальний опис змісту дослідження, його науково-логічних орієнтирів, підбір методів дослідження, визначення бази емпіричного дослідження, вибірки, визначення необхідних ресурсів, умов, засобів організації дослідження. У підсумку у дослідника повинен бути короткий опис, який в цілому охоплює все дослідження - від його логіки до прогнозу результатів.

Методика дослідження - це сукупність прийомів, способів дослідження, порядок їх застосування та інтерпретації отриманих з їх допомогою результатів.: Вона залежить від особливостей об'єкту вивчення, методології; цілей дослідження; методів; загального рівня кваліфікації дослідника.

Основні компоненти методики дослідження (Кузнецов И.Н., 2006):

- концепція (теоретико-методологічна частина), на основі якої будується методика;
- досліджувані явища, процеси, ознаки, параметри;
- субординаційні та координаційні зв'язки і залежності між ними;
- застосовувані методи, їх субординація та координація;
- порядок застосування методів;
- послідовність та техніка узагальнення результатів дослідження;
- склад, місце дослідників в процесі реалізації дослідницького задуму.

Замість плану дослідження нині часто розробляється дослідницький проект. **Дослідницький проект** - документ, який, на відміну від плану включає не тільки питання змісту дослідження, але й організаційні та фінансові питання. Зазвичай в проекті надається обґрунтування дослідницьких цілей та завдань, визначаються теоретико-методологічна база і методи наукової роботи, намічаються її етапи, матеріальне забезпечення, склад та місце дослідників в реалізації задуму, форми співробітництва.

Програма дослідження починається з постановки проблеми або дослідницького питання.

2. Наукова проблема

Дослідник **виявляє протиріччя**, які можуть мати місце в практиці або в теорії науки. Поняття «протиріччя» може розглядатися в двох сенсах: 1) коли одне (думка, висловлювання) виключає інше, несумісне з ним; 2) неузгодженість, невідповідність між певними протилежностями (наприклад, неузгодженість між бажаним з нормативної точки зору теорії та дійсним, наявним на практиці). На основі виявленого протиріччя дослідник ставить для себе проблему дослідження.

Проблема (від грець. *πρόβλημα* - перешкода, складність) | об'єктивно виникає в ході розвитку пізнання питання (комплекс питань), розв'язання якого представляє суттєвий практичний або теоретичний інтерес (Философский энциклопедический словарь, С.533).

Під **науковою проблемою** розуміється таке питання, відповідь на яке не міститься в накопиченому науковому знанні. Проблема виникає як результат фіксації вченим протиріччя, від розв'язання якого залежить прогрес наукового

пізнання та практики. Проблема є відображенням протиріччя між знанням та «знанням незнання».

Об'єктивність виникнення проблеми пов'язана із недостатністю знань, існуючих пояснень в руслі теорії, суперечливістю наукових уявлень та фактів, що і створює основи для проведення дослідження. Хоча формулювання конкретної проблеми відбувається за допомогою індивідуального мислення, сама проблема або проблемна ситуація, складається в науці об'єктивно, багато в чому безвідносно до окремої творчої особистості-науковця.

Проблемна ситуація об'єктивно задана системою знань, що склалася до кожного історичного моменту розвитку науки. Проблема - це формулювання, тобто усвідомлення ким-то певного протиріччя, в розв'язання якого і внесе вклад проведення наукового або практично спрямованого дослідження. Цей етап можливий тільки для професіонала як людини, «обтяженої» всією системою знань з цієї проблеми. Саме тому, що дослідник володіє надіндивідуальним досвідом наукового пізнання, йому стає доступною правдоподібна і адекватна (певному історичному моменту) постановка проблеми.

Проблема є формою знання, що сприяє визначенню напряму в організації наукового дослідження - вона вказує на невідоме і збуджує до його пізнання.

Етапи постановки проблеми:

1. **Формулювання проблеми.** Виявлення підстав для проблемного питання, точна фіксація протиріччя, яке викликало це питання. Постановка питань, які, змінюючи одне одного, наближають дослідника до найбільш адекватної фіксації невідомого та способів перетворення його у відоме. Побудова образу, «проекту» очікуваного кінцевого результату дослідження на основі прогнозу розвитку дослідження.

2. **Оцінка проблеми.** Визначення всіх необхідних для її розв'язання умов, в число яких в залежності від характеру проблеми та можливостей науки входить визначення методів дослідження, джерел інформації та фінансування, складу науковців тощо.

3. **Обґрунтування проблеми**, яке передбачає:

а) визначення зв'язків цієї проблеми з іншими - раніше розв'язаними; тими, що розв'язуються одночасно з нею; проблемами, розв'язання яких стане можливим в залежності від розв'язання цієї проблеми;

б) визначення наукової та практичної цінності очікуваних результатів — пошук аргументів на користь необхідності вирішення проблеми.

4. **Структурування проблеми**, яке передбачає:

а) розщеплення проблеми, її «стратифікацію» - пошук підпитань, без яких неможливо отримати відповідь на центральне — проблемне питання

(оскільки на вихідних позиціях часто складно передбачити всі підпитання, розщеплення може відбуватися протягом всього процесу розв'язання проблеми);

б) локалізацію проблеми — обмеження об'єкта вивчення тими межами, які є посилюючими для дослідника з урахуванням наявних умов проведення дослідження;

с) упорядкування всього набору питань (підпитань) у відповідності з логікою дослідження тобто побудову своєрідного «мережевого графіку» розв'язання підпитань (Новиков А.М., Новиков Д.А., 2010).

Види наукових проблем:

- за предметністю знання:
 - емпіричні (про наявність зв'язків, існування явища, ін.);
 - теоретичні (концептуальні) — проблеми перетворення, інтерпретації певних даних, знань;
- за розв'язуваністю:
 - вирішувані;
 - не вирішувані (відсутні засоби та способи вирішення);
- за масштабністю:
 - глобальні;
 - локальні.

Базові характеристики наукової проблеми:

- опис проблеми в наукових поняттях;
- можливість операціоналізації;
- вона імпліцитно має містити шлях власного розв'язання;
- передбачає отримання нового знання, науково значущого результату (Дружинин В.Н., 2001).

Метою проведення дослідження (розв'язання проблеми) є отримання нового для суспільства знання.

О.Ф.Ануфрієв (Ануфрієв А.Ф., 2004) визначає **пізнавальні ситуації, сприятливі для отримання нового знання в психологічному дослідженні:**

1. Вивчення всім відомого на рівні здорового глузду явища за допомогою наукових методів та перетворення його завдяки цьому в науково встановлений факт.

Наприклад, за свідченнями очевидців, Роза Кулешова могла пальцями рук читати надрукований текст. О.М.Леонтьєв провів експериментальне психологічне дослідження формування неспецифічної колірної чутливості та виявив, що в ситуації активного пошуку подразників досліджувані шкірою руки навчалися розрізняти неспецифічний подразник - світло (і після червоного променя світла убирали руку, уникаючи удару електроструму).

2. Вивчення вже відомого в науці явища на новому експериментальному матеріалі. Нове знання отримується за рахунок особливостей дослідницької вибірки, на якій проводиться вивчення особливостей, наприклад, вікових, соціокультурних, етнічних, професійних.

3. Перехід від якісного опису відомих в науці фактів до їх точно визначеної кількісної характеристики.

4. Вивчення відомого в науці психічного явища досконалішими методами. Наприклад, перехід при вимірі часу реакції від однієї десятої до однієї сотої частки секунди сприятливий для отримання нових результатів.

5. Зіставлення, порівняльний аналіз протікання психічних процесів. Наприклад, мимовільної/довільної уваги, пам'яті у здорових та психічно хворих людей; вольових процесів у наркоманів та алкоголіків.

6. Змінені умови протікання психічного процесу. Наприклад, мислення в умовах невагомості та звичайних умовах.

Дослідник має визначити актуальність, дослідження. **Актуальність дослідження** передбачає обґрунтування необхідності розв'язання проблеми саме в даний момент, визначення теоретичної та практичної значущості цього.

3.Об'єкт і предмет дослідження

Об'єкт дослідження в гносеології (теорії пізнання) - це те, що протистоїть в пізнавальній діяльності суб'єкту, який пізнає, тобто це оточуюча дійсність, з якою дослідник має справу; це явище або процес оточуючого світу, на який спрямована пізнавальна діяльність.

Предмет дослідження - це той аспект, та точка зору, з якої дослідник пізнає цілісний об'єкт, виділяючи в ньому найбільш суттєві (для дослідження) ознаки; тобто предмет наукового дослідження — це ознаки об'єкта, на який спрямована пізнавальна діяльність.

Розрізнення об'єкта та предмета дослідження (пізнання):

1. Предмет пізнання формується в результаті певних пізнавальних операцій з об'єктом пізнання і є сукупністю властивостей - зв'язків та законів, досліджуваних певною наукою і виражених в певних логічних та знакових формах. Цим предмет відрізняється від об'єкта пізнання, який існує незалежно від суб'єкта, що пізнає.

2. Один і той же об'єкт пізнання може вивчатися багатьма науками, кожна з яких має свій власний предмет пізнання.

3. Структура об'єкта пізнання - це взаємодія основних складових елементів цього об'єкта. В результаті такої взаємодії виникають різні властивості, зв'язки об'єкта. Хоча структура предмету пізнання певною мірою детермінується структурою об'єкта, ця детермінація не є жорсткою. Структура предмета пізнання відносно самостійна. Основними її елементами виступають:

історія розвитку науки про досліджуваний об'єкт; логічний апарат та методи, які застосовуються в процесі формування предмету пізнання, ін.

4. Поняття «об'єкт пізнання» та «предмет пізнання» виконують не однакові функції в процесі пізнання. Поняття «об'єкт пізнання»: фіксує об'єктивне існування досліджуваних явищ, їх властивостей та законів розвитку; орієнтує дослідника на повне і всебічне відображення суттєвих, об'єктивних сторін досліджуваного об'єкта в різних формах; виступає як вихідне поняття для інтерпретації змісту наукових знань. Поняття «предмет пізнання»: визначає кордони, в межах яких вивчається певний об'єкт; виражає та фіксує ті властивості, зв'язки, закони розвитку досліджуваного об'єкта, які вже включені в наукове знання і виражені в певних логічних формах; формулює в концентрованому виді пізнавальні завдання певної науки та головні напрями наукового пошуку.

Визначення об'єкта та предмета дослідження дозволяє уточнити об'єм та зміст понять, з якими дослідник буде працювати в цьому конкретному дослідженні, задає не тільки методологічні засади, але й контекст та межі дослідження, дозволяє уточнити загальнотеоретичні підходи. Адже в конкретному дослідженні вирішується тільки одна з численних наукових проблем і в індивідуальному «баченні», виявлена та визначена самим дослідником.

У формулюванні предмета дослідження повинні відобразитися проблемні та цільові характеристики, одночасно пов'язані з видовими властивостями об'єкта. Коли сформульований предмет дослідження, завершений вигляд отримує тема дослідження.

Тема дослідження - це визначення досліджуваного явища, що охоплює певну область (аспект) наукової проблеми. В темі відображується проблема в її характерних рисах. Точне (в смисловому відношенні) формулювання теми уточнює проблему, окреслює рамки дослідження, конкретизує основний задум дослідження. Тема — концентрований вираз суті і сенсу дослідження, в ідеалі включає позначення місця цього дослідження в системі наукового знання, специфіку предмету дослідження та може відображати мету і методи дослідження. Отже в більшості випадків тема дослідження і вказує на предмет дослідження, а ключове слово (словосполучення) в темі вказує на його об'єкт.

3) Цілі психологічного дослідження

Мета дослідження - це те, що в узагальненому вигляді необхідно досягти по завершенні дослідження; бажаний кінцевий результат (головний). Мета - логічний, організуючий дослідження центр дослідження, що містить модель майбутнього результату.

В літературі зустрічаються різні класифікації дослідницьких цілей.

Л.В. Куліков (Куликов Л.В., 2002) серед **основних видів цілей психологічного дослідження** зазначає:

- *Опис характеристик явища* (пошук нових або уточнення описаних характеристик психічного явища). Основою для постановки такої мети зазвичай можуть бути: 1) виявлена дослідником або відмічена в літературі неповнота опису психічного явища, вивчення якого є актуальним. 2) протиріччя між емпіричними даними різних дослідників.

- *Вияв взаємозв'язків психічних явищ*. Така мета передбачає конкретизацію в завданнях дослідження визначення характеристик взаємозв'язку: тіснота зв'язків, спрямованість, стійкість, цілісна структура взаємозв'язків або місце їх в сукупності інших зв'язків тощо.

- *Вивчення вікової динаміки явища*. Вивчення процесів росту, дозрівання, розвитку, вікової мінливості психіки завжди мало і теоретичне, і практичне значення. Таке дослідження є доволі складним, враховуючи, що розвиток здійснюється в біологічному, історичному, соціальному часі та має систему детермінант.

- *Опис нового феномену, ефекту*. Прикладом дослідження, в якому передбачалося виявити новий феномен, є вияв «ефекту незавершеної дії» Б.В.Зейгарник (більшої міцності запам'ятовування перерваних завдань порівняно із завершеними).

Завданнями дослідження з метою опису нового ефекту можуть бути: вияв факторів, які визначають наявність/відсутність ефекту, визначення сили його прояву, умов існування, розмаїття прояву ; тощо.

- *Відкриття нової (іншої) природи явищ*. Внеском в науку є створення таких теоретичних побудов, які є більш простими, ніж існуючі, і відображають ту ж або більшу область психічної реальності, пояснюючи її не менш диференційовано і точно, ніж існуючі теорії. Новий опис або пояснення дає можливість передбачати нові, ще невідомі феномени, невідомі раніше закономірності.

- *Узагальнення, виведення більш загальних закономірностей*, ніж описані в літературі на цей час (часто це здійснюється введенням нових понять або розширенням області визначення понять).

- *Створення класифікації, типології*. Розробка класифікації передбачає пошук та обґрунтування критеріїв класифікації; окреслення області явищ, охоплених класифікацією. Класифікація має бути співвіднесена з певною теорією.

- *Створення методики*. Необхідність розробки нової методики може бути обумовлена не тільки відсутністю діагностичного інструментарію для виміру певної психічної характеристики. Нові методики мають цінність, якщо

дозволяють підвищити точність виміру; надавати більш диференційовану або повну характеристику якості; скоротити час обстеження; спростити обробку даних тощо.

- *Адаптація психодіагностичної методики.* Це модифікація наявної методики для збереження її діагностичних можливостей при використанні в новому культурному, етнічному, мовному середовищі.

Згідно класифікації Дж.Гудвіна , (Гудвин Дж, 2004) цілі **емпіричного психологічного дослідження** можна поділити на:

- опис — виявлення та опис психічних явищ або динаміки їх виникнення та розвитку; на основі отриманих результатів І дослідник може запропонувати класифікацію психічних феноменів, опис стадій (рівнів) його розвитку;

- передбачення (опис взаємозв'язків змінних) І такий опис взаємовідношень досліджуваних змінних, щоб на основі знання однієї змінної можна було б передбачати рівень вираженості іншої змінної (навіть при відсутності знань про причини виявленого зв'язку між змінними);

- пояснення — виявлення причин, умов, що визначають виникнення психічного феномену та/або опис його механізмів;

- управління — розробка певної психотехнології та перевірка її ефективності (психологічного тренінгу, корекційної методики тощо).

Приклади **некоректного формулювання мети** дослідження:

- «мета — розв'язати поставлену проблему дослідження» - дослідник ризикує стверджувати, що повністю вичерпав проблему, повністю и розв'язав;

- «мета — удосконалення процесу...», «підвищення ефективності...» - підміна практичними цілями мети власне наукового дослідження (визначення наміченого наукового результату — нового наукового знання - має бути основним ^ підсумком будь-якого наукового дослідження);

- «мета — розробити науково-обґрунтовані рекомендації...» - може виступати лише як одне із завдань дослідження, яке сприятиме підвищенню його практичної значущості;

- мета- «вивчити...», або «дослідити...», або «проаналізувати...» передбачає, що у висновках буде сказано: «отже, ми вивчили...», «досліджено...», а опис того, що вивчено, досліджено не матиме відношення до мети.

Таким чином, *мета* дослідження передбачає відповідь на питання: *для чого?* Чого прагнуть досягти, який кінцевий бажаний результат? *Предмет дослідження* - що необхідно виявити, які взаємозв'язки, особливості, динаміку процесів, явищ, т.д. *Об'єкт дослідження* - що фіксується: якості, властивості, зміни характеристик, т.д.

Після первинного формулювання дослідник має переглянути весь ланцюжок «проблема-мета-об'єкт та предмет дослідження» і впевнитися в тому, що у них виражена єдність термінів і характеристик усього планованого дослідження.

4) *Гіпотези дослідження*

В широкому сенсі слова, в масштабі науки гіпотеза - припущення, істинність якого невідома і яке слугує для попереднього пояснення і передбачення нових явищ, фактів тощо. На рівні дослідження гіпотеза - припущення, яке в цьому дослідженні має бути перевірене (підтверджене/відкинуте).

Гіпотеза - це наукове припущення у вигляді висловлювання, істинність або невірність якого невідомі, але можуть бути перевірені дослідним шляхом (емпірично).

Розвиток науки і зростання наукового пізнання можна представити як послідовне опробування теорії дослідними даними, що стає можливим тільки на шляху висунення змістовних психологічних гіпотез як ланки, що пов'язує «світ теорій» та «світ емпірії».

Рис.7.1. Гіпотези як зв'язуюча ланка між «світом теорій» та «світом емпірії»

Нові гіпотези в психології можуть виникати на шляху більш глибокого та повного охоплення тих емпіричних залежностей, які самі по собі не є новими, але допускають переінтерпретацію в результаті розвитку самих психологічних понять. Також, нові гіпотези виникають, коли «стара» проблема вводиться в новий контекст обговорення, починає аналізуватися в комплексі інших, інколи і непсихологічних підходів. Отже, аспектами новизни гіпотези виступають поглиблення, прояснення вже відомих теоретичних поглядів та нові можливості узагальнення, які дає її перевірка.

У.Дж.Мак-Гайр (Мак-Гайр У.Дж., 1984) описує наступні **підходи до формулювання гіпотези в психологічних дослідженнях:**

- інтенсивне вивчення окремого випадку (наприклад, вивчення Ж.Піаже розумового розвитку дітей; аналіз З.Фрейдом його власних сновидінь);
- дослідження парадоксу (наприклад, після руйнівного землетрусу в Біхарі (Індія), виявилось, що жертви стихійного лиха не прагнули знайти полегшення в фантазіях, поширюючи чутки, відповідно до яких слід очікувати не спасіння, в ще сильнішого стихійного лиха. Спроби пояснити цей парадокс зіграли роль у формулюванні Л.Фестингером теорії дисонансу та в розвитку С.Шахтером когнітивної теорії емоцій);
- використання аналогії (У .Мак-Гайр виводив гіпотези про техніку індукції опору переконанню за аналогією з біологічним процесом інокуляції (від лат. - роблю щеплення) індивіда ослабленою формою культури, ідеєю, пропонованою Дженісом і Лумсдейном);
- функціональний аналіз або адаптивний підхід (наприклад, на основі цього підходу К.Халл розробив принципи поведінки, якими ми могли б користуватися, якби були здатні на основі досвіду навчитися повторювати успішні дії і в кінцевому рахунку знайти новий, коротший шлях до досягнення мети, навіть якщо раніше знайдений більш довгий шлях також успішно приводив до цієї мети);
- врахування суперечливих результатів (наприклад, в ситуаціях наuczіння та зміни установок діють суперечливі закони первинності і новизни, кожен із яких здається обґрунтованим в певних умовах: в інтеграції інформації інколи може здатися більше відповідною аддитивна модель, а іноді усереднена);
- пояснення виключень із загальних правил (наприклад, К.Ховланд намагався таким чином пояснити відстрочений ефект дії при зміні думки. Він показав, що хоча ефект переконання, який залишився після комунікації, з часом розсіюється, інколи вплив переконання з часом може посилюватися, що навело його на думку сформулювати ряд гіпотез щодо відстрочених наслідків тих або інших дій);
- спрощення складних взаємозв'язків (наприклад, не зовсім рівна лінія, яка ілюструє функціональну залежність між гостротою зору та інтенсивністю світла, може бути зведена до більш рівного набору прямолінійних функцій через роздільні гіпотези щодо різних процесів логарифмічних перетворень, порогового феномену Блонделя-Рея, з тим, щоб пояснити відхилення за дуже низьких показників інтенсивності);
- гіпотетико-дедуктивний метод та інші.

Вимоги до гіпотези як наукового припущення:

1. **Адекватність** гіпотези (як відповіді) поставленому питанню (тобто співвіднесеність висновків з посилками).

2. **Спроможність** гіпотези. Гіпотеза повинна пояснювати все коло явищ, процесів, для аналізу яких вона висувається (тобто для всієї предметної області створюваної теорії).

3. **Правдоподібність** гіпотези, тобто відповідність вже наявним знанням з цієї проблеми (якщо такої відповідності немає, то нове дослідження виявиться ізольованим від загальної наукової теорії). Гіпотеза має узгоджуватися з найбільш фундаментальним, надійно обгрунтованим теоретичним знанням.

4. Принципова **перевірюваність** гіпотези.

5. Максимально можлива принципова **простота** гіпотези. Дійсна простота гіпотези полягає в її здатності, виходячи з єдиної основи, пояснити можливо більш широке коло явищ, процесів, не звертаючись до штучних побудов, довільних припущень, нових гіпотез. Гіпотеза повинна бути виражена так, щоб це ув'язувалося з прийнятими дослідником принципами, а також вона має бути виражена недвосмислено, так, щоб результат дослідження можна було проінтерпретувати.

6. **Точність** формулювання гіпотези (вона не повинна містити багато положень та поняття, що не є однозначними, нез'ясованими самим дослідником), логічна несуперечливість.

7. Бездоганне стилістичне оформлення, логічна простота гіпотези, нетавтологічність.

За способом утворення розрізняються:

– **Дедуктивні** дослідницькі гіпотези - спрямовані на тестування певної теорії, її окремих положень. Будуються шляхом міркувань, в яких із теорії (загального) виводиться часткове, гіпотеза, яка піддається емпіричному тестуванню.

– **Індуктивні** дослідницькі гіпотези - спрямовані на тестування певної ідеї, спираючись на принцип одноманітності природи та виведення з одиничних основ більш загального положення. Будуються шляхом руху думки від емпіричних даних (досліджених випадків) до випадків, які не досліджувалися, тобто шляхом розмірковувань від часткового до загального.

Теоретичний аналіз проблеми часто може приводити дослідника до декількох гіпотез як можливих відповідей на ' поставлене питання. Яку з цих гіпотез він має обрати для першочергової перевірки? Єдиної відповіді не існує. Тут мають місце інтуїція дослідника, надання ним особистих переваг, слідування певним правилам. Серед останніх:

– правило вибору гіпотези, яку легше перевірити емпірично;

– правило «бритва Оккама». Застосування принципу «бритва Оккама» (спрощено: «Не слід залучати нові сутності без необхідності») при виборі гіпотези дозволяє:

- По-перше, упорядкувати, систематизувати вибір. Будь-яке нове явище можна пояснити великою кількістю способів. Перевага надається способам, при яких не вводяться (або вводяться обмежено) допущення про існування нових, раніше не відомих процесів, взаємодії тощо.

- По-друге, надати перевагу гіпотезі, яка пояснює нове явище ціною найменших змін існуючих в даний момент наукових уявлень (Нестеров В., 1999).

Теоретичне дослідження може мати основну гіпотезу, сформульовану в теоретичних поняттях (і її не можна безпосередньо перевірити емпірично). Така гіпотеза розкривається та обґрунтовується через доведення ряду емпіричних дослідницьких гіпотез (часткових, робочих), сформульованих мовою операційних визначень.

Загальнотеоретична (теоретична) гіпотеза — формулюється з позицій загальних теорій або уявлень, не співвідноситься з емпіричними поняттями, отже має високий ступінь абстрактності, не призначена для емпіричного тестування (її неможливо ні підтвердити, ні відкинути). Одна й та ж загальнотеоретична гіпотеза допускає певну множину дослідницьких гіпотез.

Дослідницька гіпотеза - формулюється в тестованій формі (тобто може бути емпірично перевірена), є передбаченням результату в термінах змінних, які піддаються емпіричному дослідженню. Щоб сформулювати дослідницьку гіпотезу, необхідно керуватися емпіричними поняттями (теоріями), які визначені операціонально, та застосовувати засоби, призначені для виміру значень цих понять в межах певної теорії.

Теоретична гіпотеза співвідноситься із загальнотеоретичними поняттями, які характеризуються високими рівнями узагальнення та абстракції (наприклад поняття «діяльність», «образ», ін.), мають великий об'єм (позначають множину явищ), але бідний зміст (щодо опису конкретних ознак окремих явищ).

Дослідницька гіпотеза співвідноситься із емпіричним поняттям.

Емпіричні поняття — в рамках наукового методу розуміються як найбільш адекватний спосіб опису емпіричної реальності. В порівнянні із загальнотеоретичними, емпіричні поняття описують реальність більш фрагментарно, мають нижчі рівні узагальнення та абстракції, при малому об'ємі (позначають окремі явища) вони наповнені конкретним змістом (при описі явища виділяються ознаки, властиві саме цьому явищу). В порівнянні із поняттями, які застосовуються в буденній мові та ситуаціях міжособистісної комунікації, емпіричні поняття мають ясні дефініції, в них виділені специфічні ознаки явищ.

Способи визначення значень емпіричного поняття:

- *Наочний*. Наочна дефініція характеризує емпіричне поняття через наведення прикладів. Наочні приклади знижують невизначеність значень поняття, але не розкривають його головних особливостей.

- *Операційний*. Операціональна дефініція характеризує емпіричне поняття як набір операцій (процедур), спрямованих на виробництво його значень та їх вимір. При такому способі побудови значень поняття воно, по-перше, зберігає емпіричні підтвердження; по-друге, піддається виміру.

- *Асоціативний* (структурний). Асоціативна дефініція базується на емпіричних зв'язках (структурі) певної множини значень емпіричного поняття (Дорфман Л.Я., 2005).

Емпіричне поняття немов би заповнює проміжок між теоретичним поняттям та емпіричним узагальненням. Емпіричне поняття - результат емпіричного узагальнення, а також результат теоретичних абстракцій, теоретичного узагальнення, встановлення зв'язків та відношень, які перевершують по масштабу емпіричне узагальнення (Дорфман Л.Я., 2012).

Операційне визначення - це опис психологічного конструкту в термінах дій (операцій), які необхідно здійснити, щоб його виміряти.

Основні функції операційних визначень:

- дозволяють проводити вимір в психології;
- забезпечують можливість повторення дослідження, відтворення його результатів;
- забезпечують перевірку надійності результатів дослідження (якщо кілька досліджень одного й того ж психологічного конструкту, що використовують дещо відмінні операційні визначення, приводять до одних і тих же висновків).

Операціоналізацією гіпотези називається процес перетворення теоретичної гіпотези, переведення на операційний рівень, де можлива її перевірка

Часто першим кроком такого процесу стає поділ головної гіпотези на дві або кілька субгіпотез, операціоналізація яких може бути описана покроково від абстрактного рівня до самого конкретного через послідовний опис:

- концепції (теоретичний конструкт),
- індикаторів (феноменів, які складають концепцію),
- змінних (компонентів індикаторів, які можуть бути виміряні), - оцінки (можливих методів виміру змінних).

При цьому кожна концепція може містити множину індикаторів; кожен індикатор - множину змінних, а кожна змінна може бути оцінена множиною способів.

Наприклад, дослідника цікавить зв'язок екзаменаційної тривожності студентів з їх розумінням навчального матеріалу. Тут: конструкт - екзаменаційна тривожність; індикатор - хвилювання перед складанням усного іспиту; змінна - тремтіння в голосі; оцінка - наявність тремтіння голосу при усній відповіді на іспиті (запис мови на диктофон). Інший варіант: конструкт - екзаменаційна тривожність; індикатор — почуття тривоги та невпевненість; змінна - бажання уникнути спілкування з екзаменатором; оцінка - суб'єктивна оцінка бажання уникнути спілкування з викладачем як сильного (опитування). Кожне із операційних визначень дає оцінку якоїсь частини екзаменаційної тривожності, жодне не оцінює всієї її складності. Кожен спосіб операціоналізації має свої «плюси» і «мінуси». Дослідник повинен вміти відрефлексувати той шлях операціоналізації, який він здійснив, вбачати шляхи, від яких він відмовився, та ті вигоди і обмеження, які має обраний шлях.

Процес, в ході якого поодинокі конкретні результати виміру формулюються в більш загальних термінах — це **концептуалізація**.

Концептуалізація є процесом, зворотнім процесу операціоналізації, і одночасно ці процеси доповнюють один одного.

Послідовна конкретизація гіпотези, як і її узагальнення, пов'язана з певними ризиками. Дії, що забезпечують вимір (операціоналізація), можуть надмірно звужувати та обідняти досліджуваний конструкт, так що наступне узагальнення висновків (концептуалізація) буде неправомірним (Тюменева Ю.А., 2007).

Рис.7.2. Зв'язок процесів операціоналізації та концептуалізації (заТюменева Ю.А., 2007).

Наявність **альтернативних гіпотез** дозволяє уникнути упередженості в інтерпретації отриманих результатів дослідження.

Принцип відкритості гіпотези для подальшої перевірки. Правомірність теоретичних гіпотез підкріплюється отриманням відповідних дослідних даних. Однак ті ж самі дані можуть бути проінтерпретовані з позиції іншої теорії. Результати одного емпіричного дослідження можуть бути спростовані результатами інших. Таким чином, немає прямих шляхів доведення істинності

теорії дослідним шляхом. Однак є можливість відкидання невірних теорій на основі емпіричних досліджень. Відповідний норматив роздумів дослідника позначається як *принцип фальсифікації* або доказ від протилежного.

Саме дослідницькі гіпотези визначають прийнятність методів дослідження, які обирає психолог. Методи психологічного дослідження передбачають такі форми збору емпіричних даних, які дозволяють перевіряти гіпотези певного типу.

Таблиця 7.1.

Співвідношення методів та гіпотез психологічного дослідження
(Корнилова Т.В., 2011)

<i>Методи</i>	<i>Гіпотези</i>
Спостереження	Описова
Кореляційний підхід	Про зв'язки між змінними
Психологічний вимір	Про кількісні характеристики суб'єктивних оцінок
Експеримент	Каузальна
Квазіексперимент	Каузальна
Лонгітюд	Про зміни або розвиток
Психогенетичні методи	Кількісні психогенетичні моделі (про вплив на фенотипову варіативність генетичних, середовищних факторів, генотип-середовищних ефектів)
Формувальні	Про структурно-функціональні характеристики досліджуваних процесів (в їх становленні на основі заданих орієнтирів)

В таблиці відсутні такі відомі методи, як методи опитування, бесіди та ряд інших. На думку Т.В.Корнілової, це процедури, що виступають способами збору емпіричних даних, але не спеціальними способами організації психологічного дослідження (так, опитування може бути включене як процедура фіксації залежних змінних в експерименті).

Вибір методу має подвійну детермінацію - і *гіпотезою*, і прогнозованими нею *особливостями предмету дослідження*.

Методи дослідження організують його, об'єднують всі його етапи. Вибір методів дослідження, їх система та спосіб застосування залежать від загальної спрямованості дослідження.

5.Визначення завдань дослідження

Завдання дослідження виступають як часткові, порівняно самостійні цілі дослідження в конкретних умовах перевірки сформульованої гіпотези.

Завдання дослідження формулюються зазвичай в одному з двох варіантів:

1. Завдання формулюються як відносно самостійні завершені процесуальні компоненти дослідження. Вони формулюються в дієсловах «проаналізувати», «визначити» тощо. Наявна етапна, часова структура побудови завдань — кожне наступне завдання може бути розв'язане тільки на основі розв'язання попереднього.

2. Завдання формулюються теж як відносно самостійні, завершені частини дослідження, однак часова послідовність їх прямо не видима. Завдання виступають як необхідність розв'язання окремих підпроблем по відношенню до проблеми дослідження, як підцілі по відношенню до мети дослідження, задані, звісно, в конкретних умовах, що визначаються сформульованою гіпотезою дослідження.

Часті помилки у формулюванні завдань дослідження:

Перша полягає в тому, що *дослідник підміняє* виклад *дослідницьких завдань* описом плану роботи. В цьому випадку завдання формулюються приблизно таким чином: 1) проаналізувати літературу з теми; 2) провести експеримент; 3) обробити емпіричні дані; 4) проаналізувати отримані результати, зробити висновки. Це опис послідовності традиційних кроків, формального алгоритму наукового дослідження взагалі.

Друга помилка полягає в тому, що *завдання дослідження не сумірні за своєю вагомістю*: поряд з дуже загальним завданням визначається досить конкретне завдання, яке часто є елементом попереднього завдання.

Сукупність висунутих завдань має вказувати шлях до досягнення мети, цілісно відображати мету дослідження. Наприклад, - перше завдання може бути пов'язане із виявленням, уточненням, методологічним обґрунтуванням сутності, природи, структури досліджуваного об'єкта; - друге завдання - з аналізом реального стану предмета дослідження та його динаміки (як правило, такий аналіз вимагає емпіричних або експериментальних досліджень); - третє — із способами його перетворення, експериментальної перевірки; - четверте - із виявленням шляхів та засобів удосконалення досліджуваного процесу, явища, тобто з питаннями управління досліджуваним об'єктом.

Поставлені завдання дослідження можуть бути розв'язані тільки за наявності певних умов, зокрема ресурсних можливостей.

Перелік умов наукової діяльності включає:

- кадрові;
- матеріально-технічні;
- інформаційні;
- мотиваційні;
- науково-методичні;
- фінансові;

- організаційні;
- нормативно-правові.

Передбачається аналіз за кожним завданням дослідження і за кожною групою умов; які умови для розв'язання завдання наявні, які необхідно додатково створити тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте характеристику етапів постановки наукової проблеми.
2. Чим розрізняються об'єкт та предмет наукового дослідження?
3. Як співвідносяться мета та завдання дослідження?
4. Що таке дослідницька гіпотеза? Які вимоги до неї висувуються?
5. Дайте характеристику особливостей детермінації гіпотезою методів наукового психологічного дослідження.

РОЗДІЛ 2. ІМІДЖ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ: ФОРМУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Тема 1. Технологічна фаза наукового дослідження

1. Теоретичний етап дослідження
2. Проблеми виміру в психології
3. «Етіс» та «етіс» — дані
4. Вибірка
5. Артефакти в психологічному дослідженні

1. Теоретичний етап дослідження

Теоретичний етап дослідження:

- а) аналіз та систематизація літературних даних;
- б) відпрацювання понятійного апарату;
- в) побудова логічної структури теоретичної частини дослідження.

Постановка проблеми спирається не тільки на виявлення неповноти наявного знання, але і на певне «передзнання» про спосіб подолання цієї неповноти.

Для кожного наукового дослідження необхідне визначення провідних наукових концепцій, теорій, які обираються за основу. Тобто, дослідник чітко визначає методологічну базу дослідження. Аналіз наукової літератури виконує такі функції:

- 1) виявляє здобутки науки, її досягнення і прогалини;
- 2) сприяє визначенню основних тенденцій у поглядах фахівців на проблему з огляду на те, що вже зроблено в науці;
- 3) дає можливість визначити актуальність, рівень розробленості проблеми, яку вивчає дослідник;
- 4) дає матеріал для вибору аспектів і напрямів дослідження, його теоретичних побудов;
- 5) забезпечує зв'язок концепції дослідника із загальним розвитком теорії.

Починаючи роботу з науковою літературою, дослідник складає бібліографію.

Особливістю сучасної науки є бурхливий потік наукової інформації. Щорічно у світі видається більше 500 тис. книг з різних питань, ще більше журналів. Однак інформація має властивість «старіти». Інтенсивність падіння цінності

інформації («старіння») орієнтовно складає 10% в місяць для журналів та 10% в рік для книг (Лудченко А.А., 2001).

Пошук необхідної інформації з кожним роком ускладнюється. Інформаційний пошук (сукупність операцій, спрямованих на пошук документів, які необхідні для розробки наукової теми) здійснюється за допомогою інформаційно-пошукової мови — семантичної (сислової) системи символів та правил їх поєднання. В інформаційно-пошуковій системі застосовуються різні варіанти інформаційно-пошукової мови. Серед найбільш розповсюджених - універсальна десяткова

класифікація документів інформації - УДК. УДК поділяє всі галузі знань на десять відділів, кожен з яких поділяється на десять підвідділів, а підвідділ - на десять частин. Кожна частина деталізується до необхідної міри.

Структура УДК складається з груп основних індексів та визначників.

Для вивчення стану проблеми за літературними джерелами доцільна наступна послідовність роботи:

1. Ознайомлення з визначеннями основних понять, які відносяться до теми дослідження, з використанням словників, енциклопедій (філософських, психологічних, ін.).
2. Ознайомлення з предметом дослідження за періодичними виданнями (які містять найновішу наукову інформацію).
3. Вивчення авторефератів дисертацій, захищених з цієї проблеми. Далі підключаються інші літературні джерела.

Доцільно відразу ж розпочати складання бібліографії.

Форми реєстрації (фіксації) бібліографічної інформації:

- картотека: 1) за предметним принципом (за розділами досліджуваної теми); 2) за алфавітом. Ефективною може бути картотека у вигляді файлу в персональному комп'ютері. Використовуючи функцію пошуку, можна швидко знаходити необхідного автора або складати тематичні підбірки. Для цього разом з вихідними даними кожного літературного джерела слід вказати ключові слова, тобто основні поняття, що відображують спрямованість та зміст публікації.

- робочий список літературних джерел — доцільно вести за видами джерел: а) монографії, б) статті, в) автореферати дисертацій та дисертації тощо.

Різні за значенням для дослідження літературні джерела потребують різної тактики читання:

- збігле (швидке) читання - дозволяє охопити великий об'єм літературних джерел, передбачає вибірковість, визначення основних положень, генеральної ідеї;

- суцільне читання - при поглибленому вивченні матеріалу і конспектуванні;

- неповне або вибіркоче читання — при поглибленому вивченні окремих розділів, параграфів, а також при повторному читанні;

- змішане читання — використання всіх видів читання в певній послідовності; використовується при ґрунтовному вивченні книги з неодноразовим зверненням до неї.

Форми обробки бібліографічної інформації:

- **анотації** (від лат. - зауваження) і коротке узагальнення змісту літературного джерела (декілька ключових речень), що вказує його особливості та достоїнства; допомагають орієнтуватися у великій кількості літературних джерел та при підготовці огляду літератури;

- **резюме** (від фр. - скорочений) і коротка оцінка прочитаного літературного джерела, характеризує головні підсумки, висновки цього твору;

- **план** - компактно відображає послідовність викладу матеріалу, вказує на те, про що йдеться в джерелі, однак не надає інформації про те, як розкрито певне питання;

- **виписки** — опис найбільш важливого місця літературного джерела (записуючи цитату, заключають її в лапки та вказують номер сторінки тексту);

- **тези** – стисло сформульовані основні констатуючі положення тексту, дозволяють узагальнити опрацьований матеріал, виразити його суть в коротких містких формулюваннях;

- **конспект** — послідовна (відповідно до тексту літературного джерела) фіксація інформації, відібраної та обміркованої в процесі читання; систематичний, логічний зв'язний запис.

Конспекти можуть бути: планові - кожному питанню плану відповідає певна частина конспекту; текстуальні - складаються з цитат; вільні — складаються з виписок, цитат, тез; тематичні - дають відповідь на поставлене питання за кількома науковими джерелами (розробляючи певну тему за рядом джерел, тематичний конспект може не відображати достатньо повно кожне з використаних джерел).

Зібраний літературний матеріал має бути систематизований, ретельно вивчений та критично проаналізований. Дослідник має чітко визначити теоретико-методологічні засади дослідження: які теорії, концепції беруться в основу його дослідження. Наукова теорія, як зрозуміло із попереднього викладу, керує і збором фактів, і їх інтерпретацією. Як тільки науковець позначив теоретичні рамки свого дослідження, він автоматично буде шукати факти та інтерпретувати їх в цих межах. Використовувана в певній теорії система понять визначає, що повинно бути досліджено і як мають оброблятися дані.

2. Проблеми виміру в психології

Діалектична єдність якості та кількості, що існує і реальності, знаходить своє наукове представлення за допомогою застосування методів виміру. З розвитком науки зростає значення кількісних описів на основі методів виміру. При цьому переслідуються цілі: по-перше, підвищення ступеня точності висновку; по-друге, формулювання законів (суттєвих відносин між досліджуваними явищами).

Американський математичний психолог К.Кумбс представляє сенс застосування виміру в науці наступною схемою. Наука (в тому числі психологія) шляхом теоретичних побудов (абстракцій) створює модель реального світу. Висновки із цієї моделі дозволяють передбачати (прогнозувати) події в реальному світі. Вимір-експеримент безпосередньо «втручається» в реальний світ і таким чином слугує інструментом перевірки та корекції створених моделей. Інтерпретація даних експерименту за своєю можливістю прогнозувати події дозволяє судити про валідність проведеного виміру.

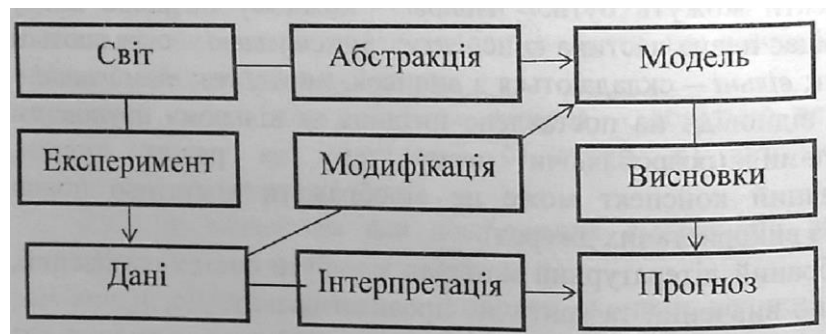

Рис. 8.1. Схема виміру за Кумбсом (Худяков А.И., 2016)

Психологічний вимір полягає у встановленні певної стійкої відповідності між математичними та психологічними об'єктами з метою впорядкування останніх. З математичної точки зору вимір є встановленням взаємооднозначної відповідності множини об'єктів та символів (зокрема, чисел). Символи присвоюються об'єктам за певними правилами. Ці правила встановлюють відповідність між певними властивостями чисел та певними властивостями об'єктів; відповідність між вимірюваною властивістю об'єкта та результатом виміру - ознакою.

Правила, на основі яких числа присвоюються об'єктам, визначають шкалу виміру. Поняття *вимірювальної шкали* (лат. *scala* — драбина) введено в психологію американським психологом Стенлі Стівенсом (Stevens S., 1946), який запропонував розрізняти:

- *неметричні шкали* (якщо одиниці виміру не можуть бути встановлені) - це шкали найменувань і порядкові;

- *метричні шкали* (якщо є або може бути встановлена одиниця виміру) - це шкали інтервалів та відношень.

Шкала найменувань (або номінативна (лат. - ім'я, назва), номінальна) передбачає порівняння об'єктів один з одним та визначення їх еквівалентності, в результаті утворюється сукупність класів еквівалентності. До одного класу групуються об'єкти, еквівалентні в певному відношенні. Кожному класу дається найменування та позначення, зазвичай, числове. Наприклад, стать: чоловіки — 1, жінки - 2. В цьому випадку враховується лише одна властивість чисел - те, що це різні символи.

Рангова шкала (або порядкова, ординальна) передбачає упорядкування об'єктів за ступенем вираженості певної ознаки, при цьому не використовується одиниця виміру. Так, психолог може ранжувати досліджуваних за конкретною властивістю на основі експертної оцінки або за результатами виконання певного завдання та приписати кожному досліджуваному його ранг. Ранжування є процедурою визначення місця, яке має зайняти певний результат в упорядкованій послідовності всіх результатів. При вимірі у ранговій шкалі із властивостей чисел враховується те, що вони різні і одне число більше, ніж інше.

Шкала інтервалів передбачає визначення величини різниці між об'єктами. Це такий вимір, при якому числа відображують не тільки різницю між об'єктами в рівні вираженості властивості, але й те, наскільки більше чи менше виражена властивість. Рівним різницям між числами за шкалою відповідають рівні різниці в рівні вираженості вимірюваної властивості. Інакше кажучи, вимір в цій шкалі передбачає можливість застосування одиниць виміру (метрики). Об'єкту присвоюється число одиниць виміру, пропорційне вираженості вимірюваної властивості. Важливою особливістю інтервальної шкали є довільність вибору нульової точки: нуль не відповідає повній відсутності вимірюваної властивості. Отже, застосовуючи цю шкалу, можна робити висновки про те, наскільки більше або менше виражена властивість при порівнянні об'єктів, але не у скільки разів більше/менше виражена властивість.

Шкала відношень (або рівних відношень, пропорційних) передбачає визначення рівності відносин величин. Початок відліку в такій шкалі фіксований, тобто нульова точка відповідає повній відсутності вираженості вимірюваної властивості. При порівнянні об'єктів можна сказати, у скільки разів більше або менше виражена властивість.

Приклади використання шкали в психології: вимір часу реакції (зазвичай в мілісекундах), вимір абсолютних порогів чутливості (в фізичних одиницях властивостей стимулу). Шкала відношень мало використовується в психології,

оскільки встановлення нульової точки (коли певна властивість повністю відсутня) складно обґрунтувати для більшості психологічних конструктів.

Розглянуті чотири типи шкал утворюють ієрархію, в якій кожна наступна шкала включає в себе властивості попередніх. Шкала найменувань лежить в основі побудови всіх інших, «більш потужних», оскільки перш ніж вимірювати визначені об'єкти, необхідно виділити їх із множини інших об'єктів, класифікувати. Знання типу шкали не тільки показує дозволений набір операцій з даними, але й визначає коло дозволених характеристик статистичних моделей методів математичної статистики.

При цьому, як зауважує А.І.Худяков (Худяков А.И., 2016), підвищуючи «потужність» шкали, дослідник тим самим підвищує рівень викривлень інформації, що вносяться моделлю виміру. Шкали найменувань надають інформацію практично без викривлень, оскільки не потребують ніяких додаткових модельних припущень. А от метричні шкали для побудови вимагають складноперевірюваних допущень в рамках моделей, в яких вони будуються. Необхідність слідувати цим припущенням при побудові шкал приводить до викривлення інформації. Разом з тим, не слід забувати, що тип шкали залежить не від структури числової, а від структури емпіричної системи, не від процедури виміру, а від властивостей вимірника. Отже, чим менш опосередкований вимір, чим ближче до свого об'єкта, тим краще дотримується його валідність.

Значення дослідження залежить як від рівня застосовуваних методів виміру, так і від плану самого дослідження. Необхідно перевірити, чи відповідає метод, обраний для дослідження, предмету дослідження, чи забезпечує він відповідне вимірювання змінних, що розглядаються. Методи повинні забезпечувати точність і надійність інформації.

Точність наукової інформації залежить від наступних критеріїв (Янчук В.А., 2011):

> **Достовірність.** Процес виміру є тим більш достовірним, чим менший вплив випадкових факторів і чим більш постійні результати він дає. Поняття достовірності включає також стабільність (постійність отриманих результатів при різних умовах застосування одного й того ж інструменту) та однорідність. Необхідно розрізняти мінливість як результат реальних модифікацій досліджуваної характеристики та мінливість як результат модифікацій, викликаних інструментом.

> **Об'єктивність.** Кожний вимір, проведений людиною, допускає певну суб'єктивність. Існують статистичні методи для визначення ступеня об'єктивності виміру. В цілому він визначається і шляхом оцінки достовірності, оскільки вважається, що достовірність методики обумовлена її об'єктивністю.

> **Валідність.** Оцінюється, чи вимірюється досліджувана характеристика, чи, навпаки, вимірювання відображує вплив інших факторів. Валідність інструменту виміру оцінюється за відповідністю результатів іншим фактам (тобто валідність встановлюється відносно результатів використання іншого інструменту виміру).

Помилки виміру можуть виникати:

- внаслідок обізнаності людини, що вона є досліджуваним;
- за рахунок особливостей дослідника;
- за рахунок взаємодії дослідника та досліджуваного;
- за рахунок низької якості інструменту виміру;
- за рахунок характеристик вибірки (нестабільність, не репрезентативність тощо).

3. «Etic» та «emic» — дані

Терміни «**emic**» та «**etic**» утворені американським лінгвістом Кеннетом Пайком (Pike K.L., 1967) за аналогією із фонетикою (яка вивчає звуки, що наявні в усіх мовах, тобто універсальні властивості звуку) та фонемікою (яка вивчає звуки, специфічні для певної мови, тобто способи формулювання звуку) всередині контексту окремої мови). В подальшому в гуманітарних науках emic стали називати культурно-специфічний підхід, що прагне зрозуміти явище, а etic - сфокусований на універсальних підхід, пояснюючий досліджувані явища.

«Etic-дані» - дані, що «витікають» з природних форм і поведінки і мінімально залежать від дослідника або ситуації дослідження. «Etic-дані» - суворі, формалізовані дані, немов би нав'язані дослідником. Однак і найбільш структуровані дослідження підпадають під вплив індивідуальності досліджуваного та його соціальної ситуації. З іншого боку, в природних ситуаціях дослідник приймає рішення про те, на що звертати увагу, а що ігнорувати.

Відповідно можна визначити континуум методів з вільним («emic») та суворим («etic») полюсами даних. «Etic-дані» - вільні, неформалізовані, забезпечуються якісними методами дослідження. «Etic-дані» - суворі, формалізовані дані, забезпечуються кількісними методами дослідження.

Ні вільні, ні суворі дані не мають переваги, в дослідженні вони доповнюють та компенсують обмеження один одного. Існує точка зору на психологічне дослідження як процес, що рухається від вільних даних до суворих та назад, по колу. Малодосліджені явища часто починають досліджувати за допомогою методів, що дають більш вільні дані. Якщо ж явище вивчене краще, в дослідженні переважають методики, які дають більш суворі дані. По мірі накопичення знань стає очевидною недостатність існуючих пояснювальних схем і виникає потреба в нових вільних даних, і процес триває.

4. Вибірка

Американський психолог У.Стефенсон (Stephenson W., 1982) запропонував розрізняти R-методологію (яка враховує відібрану сукупність п індивідуумів, кожний з яких був виміряний в т випробуваннях) та Q-методологію (як сукупність « різних випробувань, кожне з яких вимірюється т індивідуумами). R-методологія історично пов'язана з розробленим К.Пірсоном методом розрахування кореляцій, це факторно-аналітична процедура усереднення індивідуальних даних в пошуках характерних тенденцій; застосовується при роботі з групами. Пропоноване У.Стефенсоном Q-сортування примушує людину до ранжованого упорядкування набору стимулів згідно певним правилам (умовам інструкції). Q-сортування, як метод роботи з окремою людиною, виконується на базі оцінок для вираження суб'єктивних точок зору.

Отже, можна розрізняти дві парадигми психологічного дослідження:

- R-методологія - передбачає вивчення мінливості певної психологічної властивості під впливом конкретного фактору, іншої властивості, коли вибіркою є множина досліджуваних.
- Q-методологія — передбачає дослідження мінливості суб'єкта (одиночного) під впливом різних стимулів (умов, ситуацій тощо); їй відповідає ситуація, коли вибіркою є множина стимулів.

4.1. Вибірка в кількісному емпіричному дослідженні

Генеральна сукупність - це вся множина об'єктів, відносно яких формулюється дослідницька гіпотеза. **Вибірка** - це обмежена за чисельністю група об'єктів (в психології - досліджуваних), спеціально відібрана з генеральної сукупності для вивчення її властивостей. Якщо ці об'єкти - люди, то генеральна сукупність називається також популяцією. Вибірка має бути такою, щоб була обґрунтована генералізація висновків вибіркового дослідження - розповсюдження їх на генеральну сукупність. **Статистична генералізація** базується на методах математичної статистики і придатна, передусім, для узагальнення результатів вибіркового дослідження відносно людей, які належать до генеральної сукупності.

Основні критерії обґрунтованості висновків дослідження:

- **репрезентативність вибірки** - здатність вибірки представляти досліджувані явища достатньо повно з точки зору їх мінливості в генеральній сукупності;

- **статистична достовірність** (або статистична значущість) **результатів** (емпіричних) дослідження - визначається за допомогою методів статистичного висновку.

За технологією побудови вибірки умовно можна поділити на імовірнісні та прості.

Імовірнісні вибірки можуть бути: випадковими, стратифікованими та кластерними.

Випадкова (проста випадкова) вибірка формується, коли дослідник надає можливість кожному члену популяції потрапити у вибірку. Для забезпечення рівної імовірності кожному члену популяції стати членом вибірки дослідник може застосовувати таблицю випадкових чисел або комп'ютерну програму, яка сама генерує випадкові числа (несистематизовані номери).

Стратифікована (розшарована) вибірка відображує співвідношення важливих для дослідника груп (страт, прошарків) популяції (наприклад, врахування для забезпечення репрезентативності вибірки співвідношення членів популяції за статтю, за віком тощо). Розшарування вибірки відбувається за тими характеристиками, які є важливими у відповідності до цілей та завдань дослідження. Обираючи критерій стратифікації, дослідник керується двома особливостями: 1) ця характеристика повинна впливати на досліджуване явище; 2) за цією характеристикою одиниці генеральної сукупності повинні розрізнятися. Тобто стратифікована вибірка передбачає попередній поділ генеральної сукупності на страти (прошарки), групування одиниць генеральної сукупності за типами, які розрізняються між собою. Після «розшарування» популяції дослідник випадковим чином здійснює набір учасників дослідження, враховуючи відсоткове співвідношення характеристики стратифікації в популяції (наприклад, чисельність чоловіків та жінок).

Кластерна (групова) вибірка передбачає поділ генеральної сукупності на кластери (однотипні групи), потім дослідник випадковим чином вибирає групу людей певного кластера. В психологічних дослідженнях такі вибірки формуються не часто - в ситуації стандартизації психодіагностичного теста; національного опитування, ін. Тоді як в стратифікованій вибірці всі прошарки (страти) використовуються для подальшого відбору, в кластерній вибірці використовуються тільки відібрані підгрупи (кластери). Елементи кластера повинні бути максимально різноманітні, а самі кластери — якомога більш однорідними (кожний кластер - як модель генеральної сукупності). Розповсюдженою формою є територіальна вибірка, в якій кластери складаються з географічних територій (області, райони або квартали, ін.). В одноступінчатій територіальній вибірці дослідник обирає певні кластери, наприклад, райони, і включає у вибірку всіх мешканців цих районів. В багатоступінчатій

територіальній вибірці дослідник випадково обирає певні кластери, а потім в них випадковим чином обирає членів вибірки.

Прості (неімовірнісні) вибірки передбачають відбір не за принципом випадковості, а за визначеними критеріями — доступності, рівного представництва т.д. Виділяють різні типи простих вибірок:

- **зручна вибірка (вибірка за доступністю)** - передбачає включення в дослідження тих, у кого є можливість взяти в ньому участь (наприклад, викладач проводить дослідження зі студентами факультету психології);

- **цільспрямована вибірка** — включає людей, які відповідають певним критеріям (наприклад, дослідження копінг-стратегій жінок перехідного віку, які переживають екзистенційну кризу);

- **квотна вибірка** - передбачає включення в дослідження підгрупи в межах популяції, пропорційної цій популяції в рамках визначених ознак (наприклад, досліднику може знадобитися певне співвідношення серед досліджуваних інтровертів та екстравертів тощо).

Об'єм вибірки - кількість елементів генеральної сукупності, які включені у вибірку. Об'єм вибірки розраховують, орієнтуючись на декілька параметрів: завдання та методи дослідження; однорідність генеральної сукупності; імовірність помилки, яку допускає для себе дослідник; точність результатів, яка вимагається (гранична помилка репрезентативності вибірки); а також взаємовплив цих показників.

1. Завдання та методи дослідження. Якщо, наприклад, завданнями дослідження передбачається експериментальне дослідження з експериментальною та контрольною групами, їх загальна чисельність має бути не менше 50 осіб і приблизно рівною в порівнюваних групах.

Якщо при обробці даних планується проводити кореляційний аналіз, то об'єм вибірки має бути не менше 30-35 осіб.

Якщо планується факторний аналіз, то дослідник враховує, що кількість досліджуваних, ознак (вимірюваних параметрів) та факторів - є величинами взаємопов'язаними при математико-статистичному аналізі. Надійні висновки щодо факторної структури можуть бути отримані в тому випадку, коли кількість досліджуваних у вибірці не менше ніж в три рази перевищує кількість ознак, включених у факторний аналіз (тобто параметрів, які дослідник вважає релевантними і місце яких у факторній структурі бажає з'ясувати) (Куликов Л.В., 2002).

Аналіз даних, отриманих в номінальній шкалі виміру, вимагає порядку двадцяти випадків на кожне можливе поєднання параметрів вибірки. Наприклад, досліджується зв'язок прагнення до досягнення соціально-економічного статусу і статі студентів. Категорія статі представлена на двох «рівнях»: чоловіча і жіноча;

прагнення до досягнення - на трьох рівнях: високий, середній, низький; соціально-економічний статус - теж на трьох рівнях: високий, середній, низький. Кількість можливих поєднань - $2 \times 3 \times 3 = 18$. З розрахунку 20 випадків на одне поєднання отримуємо: $18 \times 20 = 360$ (Тюменева Ю.А., 2007).

2. Однорідність генеральної сукупності. Чим більш однорідна генеральна сукупність, тим менший об'єм вибірки буде достатнім для дослідження. А чим більша мінливість досліджуваної властивості, тим більшим має бути об'єм вибірки.

Мовою математичної статистики дисперсія досліджуваної ознаки в однорідній сукупності менша, ніж в неоднорідній. Навіть в різнорідній генеральній сукупності зв'язок між об'ємом вибірки і дисперсією не є лінійним: за певної чисельності вибірки її подальше збільшення не призводить до зменшення дисперсії ознаки. В конкретному емпіричному дослідженні аналіз зв'язку дисперсії та об'єму вибірки може вказати на недостатність набраної вибірки. Наприклад, обмежившись 70 досліджуваними школярами, можна перевірити достатність цієї вибірки наступним чином: розрахувати дисперсію досліджуваної ознаки для 30, 40, 50, 60, 70 осіб, і якщо значення дисперсії будуть постійно змінюватися, зробити висновок про недостатність вибірки для дослідження цієї ознаки. Однак, цей спосіб непридатний для номінальних вимірів (Тюменева Ю.А., 2007).

3. Імовірність помилки (рівень статистичної значущості). Цей показник говорить про ступінь впевненості дослідника в отриманому результаті. В психології прийнято вважати нижчим рівнем статистичної значущості $p < 0,05$ (імовірність помилки - в п'яти випадках із ста). Із збільшенням об'єму вибірки полегшується досягнення критичного значення статистичних критеріїв, які розраховуються при перевірці статистичної гіпотези.

4. Гранична помилка репрезентативності вибірки («помилка вибірки»). Ця статистична величина (позначається Δ - дельта) показує частку відхилення показника, отриманого у вибірковій сукупності, від показника, який був би отриманий, якби вимір був зроблений на всій генеральній сукупності. Дослідник може наперед визначити ту помилку вибірки, на яку згодний, і ця прийнята помилка задасть приблизний об'єм вибірки, яка необхідна. Зазвичай в соціальних дослідженнях допускається Δ від 1 до 10%. Спеціальні таблиці містять розрахунки бажаного об'єму вибірки для певної величини граничної помилки репрезентативності (наприклад, див. Паниотто В.И., 1986).

5. Спільне використання імовірності помилки та граничної помилки репрезентативності вибірки. Поняття «імовірність помилки в помилці вибірки» означає, що можна помилитися в похибці, що припускається. Адже завжди є ризик помилитися в прогнозі подій, навіть якщо цією подією є помилка.

Збільшуючи точність прогнозу, доведеться знижувати ступінь впевненості для збереження того ж самого об'єму вибірки.

Якщо дослідник задасть певний рівень помилки вибірки, який згодний припустити, та ступінь впевненості, з яким буде його очікувати, то, користуючись таблицею достатньо великих чисел (наприклад, див. Майоров А.Н., 2001), може визначити орієнтовну чисельність вибірки. За цією таблицею можлива і зворотна дія: якщо вже проведене дослідження, то за об'ємом вибірки можна визначити помилку вибірки та ступінь впевненості в ній.

6. Спільне використання помилки репрезентативності вибірки та дисперсії ознаки. Дослідник може використати статистичні формули розрахунку об'єму вибірки (наприклад, див. Майоров А.Н., 2001; Тюменева Ю.А., 2007).

4.2. Вибірка в якісному дослідженні

Вибірка якісного дослідження - **теоретична вибірка** - це відбір людей, які володіють інформацією про аспекти емпіричної дійсності (що цікавлять дослідника), що, в свою чергу, є основою теоретично релевантних понять. Тобто критерієм відбору людей виступають розроблювані теоретичні положення, що описують емпіричну реальність; вибірку спрямовує розроблювана теорія.

Якщо в кількісних дослідженнях репрезентативна вибірка (вона репрезентує генеральну сукупність), то в якісних - репрезентативні поняття. Це означає, що необхідно точно позначити умови, за яких існують певні феномени; дії/взаємодії, властиві їм; наслідки, пов'язані з ними. Завдяки цьому розроблене теоретичне формулювання можна буде застосовувати до аналогічних ситуацій або обставин. Якщо умови змінюються, то теоретичне формулювання повинно також змінитися, щоб задовольнити цим новим умовам. Таким чином, аналітична генералізація найбільш придатна для узагальнення результатів стосовно різних соціальних контекстів.

Зазвичай, теоретичні вибірки невеликі в порівнянні з вибірками кількісних досліджень. Перевага цілеспрямованої вибірки полягає у відборі інформаційно-багатих випадків для їх детального вивчення. Вивчення таких, випадків необхідне скоріше для всебічного розуміння, ніж для статистичної генералізації. Об'єм вибірки суттєво залежить від мети дослідження та поставлених завдань.

В кількісних дослідженнях вибірка розраховується та обґрунтовується до початку емпіричного дослідження, яке повинно їй жорстко слідувати. В якісних дослідженнях вибірка відкрита до завершення дослідження. Тобто об'єм та структура вибірки постійно коректуються, завдяки чому дослідження набуває гнучкого характеру.

В основі формування теоретичної вибірки і визначення її об'єму лежать два загальні підходи:

- **підхід теоретичного насичення**, який передбачає, що збір емпіричного матеріалу, ведеться доти, поки він не перестає сприяти виникненню нових ідей, поки не виявиться, що повідомлювані новими учасниками дослідження дані не додають нових понять в розроблювану теорію;
- **підхід мінімальної вибірки**, що базується на мінімально прийнятному покритті феномену, який підлягає вивченню.

4.3. Вибірка в змішаному дослідженні

Основні різновиди вибірових стратегій, що застосовуються в змішаних дослідженнях, можна виділити у відповідності з наступними критеріями:

- комбінація принципів цілеспрямованого та імовірнісного відбору;
- типи дизайнів (Дембицкий С., 2015).

У відповідності з комбінацією принципів, базовими стратегіями відбору є:

- **Стратифікований цілеспрямований відбір** — передбачає поділ на страти групи, яка цікавить дослідника, далі з кожної страти відбирається невелика кількість спостережень для їх поглибленого вивчення (подібно до квотного відбору). Наприклад, дослідник виділив шість страт: три рівні

співтовариства та два рівні впровадження інновацій. Вибірка складала всього шість шкіл, цілеспрямовано обраних в кожній країні: по одній типовій міській, приміській, сільській; по одній показовій міській, приміській, сільській.

- **Цілеспрямований випадковий відбір** — передбачає формування невеликої випадкової вибірки із значно більшої генеральної сукупності (специфіка останньої визначається тематикою дослідження, наприклад, учні із сімей ризику).

Відповідно до типу дизайну розрізняються:

- **Послідовна стратегія** - передбачає формування вибірки для наступного етапу дослідження в залежності від методології та результатів попереднього етапу. Зазвичай використовується кількісно-якісний дизайн, в рамках якого із більшої вибірки, (створеної для кількісної частини дослідження) відбирається менша для якісної частини дослідження.

- **Конкурентна стратегія** — передбачає: а) незалежний збір інформації за допомогою імовірнісної вибірки (отримання кількісної інформації) та цілеспрямованої вибірки (отримання якісної інформації) для розв'язання різних завдань дослідження (наприклад, при case study); б) збір інформації за допомогою єдиної вибірки, яка базується на імовірнісних та цілеспрямованих техніках (для одночасного отримання кількісної та якісної інформації).

Наприклад, коли в рамках одного дослідження необхідно отримати інформацію кількісного характеру для порівняння кількох груп генеральної сукупності, одна з яких є малопредставленою. В цьому випадку для малопредставлених груп застосовується цілеспрямований відбір, для інших - імовірнісний.

5. Артефакти в психологічному дослідженні

Поняття точності наукових даних. Розрізняються:

- *динамічні (жорсткі) закономірності* - для них характерним є те, що за певних умов явище обов'язково виникає;

- *статистичні (імовірнісні) закономірності* — передбачають, що за певних умов явище може виникнути, а може і не виникнути. Однак вірогідність виникнення на великій кількості подій достатньо велика.

В більшості емпіричних наук, де нові знання отримують за рахунок взаємодії з об'єктом дослідження, закономірності мають статистичний, імовірнісний характер.

При проведенні наукового дослідження можливе отримання не тільки фактів, але й артефактів.

Артефакт (лат. - штучно зроблений) - явище, властивість предмету або процесу, поява якого в спостережуваних умовах за природних причин неможлива або маловірогідна. Поява артефакту є ознакою наявності певних неврахованих чинників. У загальнопсихологічному значенні артефакт - факт, не властивий природному ходу процесу, викликаний штучно.

При *проведенні експериментального дослідження* психолог може зіткнутися з артефактами, зобов'язаними своїм походженням будь-якому аспекту експериментального процесу, тож повна їх типологія навряд чи можлива.

Д.Кемпбелл (Кэмпбелл Д., 1980) визначає наступні типи артефактів:

1. Нееквівалентність груп. В якості аспектів експериментального впливу можна розглядати всі характеристики, за якими розрізняються експериментальна та контрольна групи. Неминуче, що багато з них не мають ніякого відношення до тієї змінної, якою маніпулює дослідник. Кожна з цих не релевантних характеристик є потенційним конкуруючим поясненням ефекту впливу.

2. Ефекти взаємодії. Ефекти взаємодії незалежної змінної та зовнішньої змінної в експерименті мають меншу вірогідність, ніж основний ефект і часто не враховуються психологами, однак можуть мати місце, будучи причиною артефактів.

3. Фонові взаємодії. Під фоном розуміються характеристики, спільні для експериментальної та контрольної груп. Фонові взаємодії є потенційним

обмежувачем узагальнення певної закономірності, вже встановленої для однієї сукупності умов. Мова іде, передусім, про можливість розповсюдження узагальнень на інші умови, ніж штучна лабораторна ситуація, в якій проводиться дослідження.

4. Взаємодія з характеристиками популяції. Специфічні ознаки популяції виступають потенційним обмежувачем ступеня загальності законів, дія яких досліджувалася на певній популяції. Одним таким обмежувачем визначається те, що експериментальні дослідження проводяться з досліджуваними-добровольцями. Отримані закономірності дослідник прагне розповсюдити на популяцію, яка складається не із добровольців. Другим обмежувачем розглядається часовий параметр. Зміни з часом (наприклад, при порівняльному вивченні студентів коледжу протягом 30 років) ведуть до відмінностей таких же значущих, як і синхронні відмінності між соціальними класами і субкультурами. Для репрезентативності вибірки із генеральної сукупності, на яку дослідник має намір розповсюдити отримані результати, необхідно було б провести репрезентативний відбір в часі, що, вочевидь, не можливо.

5. Погрішності виміру. Погрішності виміру (в першу чергу, показників залежної змінної) можуть бути джерелом артефактів. Наприклад, такі відомі фактори загрози достовірності відповіді опитуваних, як настанова на відповідь (зокрема, настанова на соціально бажані відповіді) при використанні опитувальників.

6. Взаємодія виміру з процесами впливу. В експерименті реакція досліджуваних може бути зумовлена не тільки експериментальним впливом, але й конкретним способом виміру наслідків цього впливу.

В.М. Дружинін (Дружинин В.Н., 1994) джерелами артефактів в психологічному експерименті визначає: внутрішні стани досліджуваного, стани середовища (і експериментатор як фонові частина середовища), недосконалість інструменту, неадекватність використовуваної психологічної теорії експериментальній процедурі (дослідник може «прогледіти», не врахувати психічні змінні, що впливають на поведінку людини).

Таблиця 8.1.

Артефакти експериментального дослідження та їх джерела (за Дружинин В.Н., 1994)

Змінна, відношення	Контрольований параметр	Характеристика артефактів
--------------------	-------------------------	---------------------------

Середовище	Зовнішня валідність	Неможливість переносу результатів на інші умови
дослідження (прилади, експериментатор тощо)	Репрезентативність зовнішня валідність)	Неможливість переносу даних на інші об'єкти
Об'єкт (людина, група)	Конструктна валідність	«Підміна» предмета дослідження
Предмет дослідження	Релевантність впливу	Артефакти впливу
Спостережуваний або експериментальний вплив	Релевантність дії предмету	Артефакти дії (неточність планування дослідження)
Гіпотеза про зовнішню причину	Релевантність стану досліджуваного завданню (стомлення, хвороба тощо)	Артефакти станів
Гіпотеза про внутрішню причину	Стабільність предмету дослідження	Ефект спонтанної мінливості плутається з ефектом впливу
Гіпотеза про природну мінливість стану	Достовірність результату	Неповнота і погрішність реєстрації даних
Результат, продукт дії	Дотримання норми експерименту, інструкції	Вихід за межі завдання, викривлення експериментального завдання
Спонтанні дії досліджуваного	Цілеспрямованість активності	«Невключеність в завдання»
Передбачення досліджуваним результатів	Реєстрування дії	Поведінка реєструється

Таблиця 8.2.

Артефакти експериментального дослідження, обумовлені активністю досліджуваного та дослідника

Ефект Хотгорна (Мейо)	Саме перебування в ситуації експерименту зумовлює тривалі зміни в поведінці досліджуваних.
Ефект плацебо	Коли досліджувані вважають, що дії психолога мають зумовити певні зміни їх стану або якостей, це дійсно

	відбувається внаслідок сугестії та аутосугестії. Ефект плацебо розглядається частковим випадком ефекту Хотторна.
Ефект аудиторії (ефект соціальної фасилітації/інгібіції)	Присутність зовнішнього спостерігача (експериментатора, інших учасників, ін.) змінює ефективність виконання досліджуваним пропонованої діяльності, результати виконання покращуються або погіршуються.
Ефект фасада	Прагнення досліджуваного створити у дослідника певний образ свого Я.
Ефект Пігмаліона (Розенталя)	Модифікація поведінки досліджуваного під впливом неусвідомлюваних дій експериментатора, який прагне підтвердити дослідницьку гіпотезу.

При використанні дослідником методу спостереження можливі артефакти, зумовлені його діями. Серед типових **помилко спостерігача** зазначаються:

- змішування випадкового та закономірного в процес спостереження;
- гало-ефект, який базується на помилковому узагальненні поведінки спостережуваного і полягає схильності спостерігача піддаватися впливу якоїсь однієї (привабливої/непривабливої) характеристик спостережуваного, під впливом якої визначаються інші його характеристики;
- помилка усереднення (ефект середньої тенденції), пов'язана із схильністю спостерігача орієнтуватися на середньостатистичне, типове та боязньо крайніх суджень;
- помилка контрастності, яка полягає в схильності спостерігачів (в більшості неусвідомлюваній) при оцінці інших людей ігнорувати або заперечувати у них наявність характеристик, спостережуваних у самого себе, що призводить до підкреслювання тих ознак, які нібито протилежні його власним;
- ефект першого враження - тенденція до переоцінки самої першої інформації про людину, наступний вплив цієї інформації на думку про особистісні якості та діяльність людини;
- передчасність узагальнення висновків;
- неприйняття до уваги самопочуття спостережуваного, значущих змін умов ситуації тощо.

Відсутність артефактів забезпечується суворим контролем і свідчить про валідність дослідження.

Запитання для самоконтролю.

1. Чи можна визначити перевагу «єгпіс» або «єбс» — даних в психологічному дослідженні?
2. Наведіть приклад психологічного дослідження, що передбачає створення дослідником стратифікованої вибірки.
3. Як співвідносяться статистична значущість та практична значущість результатів емпіричного психологічного дослідження?
4. Дотримання яких методологічних правил забезпечує валідність якісного психологічного дослідження?
5. Чим обґрунтовується і як реалізується методологічний обман в психологічному дослідженні?

1. Валідність психологічного дослідження
2. Дизайн емпіричного психологічного дослідження
3. Статистична значущість та розмір ефекту емпіричного психологічного дослідження
4. Інтерпретація результатів
5. Етика психологічного дослідження

1. Валідність кількісного дослідження

В загальному плані **валідність** - це відповідність результатів дослідження тому, що в ньому вивчалось (Янчук В.А., 2011). Таке визначення валідності відноситься до встановлення наукової обґрунтованості висновків дослідження.

Визначення валідності дослідження змушує дослідника, зокрема, задуматися над тим, чи відповідають обрані ним методи та процедури особливостям досліджуваного явища, чи можна казати за отриманими результатами про їх адекватність.

Визначаються різні типи валідності: внутрішня та зовнішня; валідність статистичних висновків та процедур дослідження; конструктна та екологічна валідності.

Внутрішня валідність характеризує ступінь правомірності каузального висновку в експериментальному дослідженні (про вплив однієї змінної на іншу).

Зовнішня валідність характеризує можливість узагальнення результатів дослідження (зокрема, висновки, отримані на вибірці, узагальнюються на генеральну сукупність).

Валідність статистичних висновків - відповідає перевірці статистичної значущості залежності між двома змінними. Такі висновки завжди є імовірнісними.

Валідність процедур дослідження - це валідність процедур, які дозволяють варіювати та вимірювати змінні. Навіть необхідність визначити в операційних термінах концептуальні змінні дослідження, є вже джерелом ризику, оскільки «переклад» поняття на рівень конкретних операцій може неадекватно відобразити теоретичні положення дослідження.

Екологічна валідність характеризує відповідність використовуваних процедур та інструментів, результатів дослідження вивченню та поясненню феноменології в реальних умовах існування. Зокрема, проблемою лабораторних

експериментів є можливість генералізації їх результатів на обставини реального життя, що природно відбуваються в умовах повсякденної практики людини.

Конструктна валідність визначає відповідність між отриманими результатами та теорією, яка лежить в основі дослідження. Для оцінки цієї валідності необхідно виключити інші можливі теоретичні пояснення результатів.

2. Валідність якісного дослідження

Якісні дослідження, як зазначалося, це специфічний підхід до породження знань, складна система принципів, правил організації дослідження. В якісній методології на перший план виходять герменевтичні принципи інтерпретації та діалогічність пізнання. Ця специфіка (порівняно з кількісною стратегією) дала привід ряду дослідників шукати інші критерії якості дослідницької роботи порівняно з традиційними критеріями надійності та валідності.

Якісні дослідження повинні задовольняти вимогам об'єктивності, які пред'являються до будь-якого наукового дослідження. Однак, в якісних дослідженнях на перший план виходить саме суб'єктивний сенс феноменів, погляд на них з точки зору досліджуваних. В якості основного параметру об'єктивності І.Лінкольн (Lincoln Y., 1995) пропонує поняття «підтверджуваність», що оцінює, в якому ступені отримані результати можуть бути підтверджені іншими дослідниками. Цей параметр входить складовою в поняття достовірності (яким пропонується замінити традиційне поняття валідності) разом з правдоподібністю (оцінює те, наскільки результати заслуговують на довіру або імовірні з точки зору учасника дослідження), включеністю в контекст (врахування постійно змінюваного контексту, в якому відбувається дослідження), переносимістю (оцінює те, в якому ступені результати можна генералізувати). Для операціоналізації цих критеріїв та верифікації даних пропонуються спеціальні процедури: зовнішній аудит дослідницького процесу, дебрифінг, негативний кейс-аналіз, ін. (Улановский А.М., 2006).

На думку інших дослідників, не дивлячись на специфіку дослідницької стратегії, в якісних дослідженнях зберігаються ті ж принципи науковості, на які спираються й кількісні дослідження, а тому валідність як інтегративний показник якості є цілком застосовним. Н.П.Бусигіна (Бусьгіна Н.П., 2012) зазначає, що в якісних дослідженнях «працює» логіка відкидання альтернативних інтерпретацій (подібна відкиданню альтернативних гіпотез в кількісних дослідженнях): дослідник, спираючись на принципи та прийоми раціональної аргументації, показує, що в світлі всіх наявних даних запропонована ним інтерпретація є найбільш імовірною. Можна, як мінімум, знайти критерій

для встановлення неправдивих інтерпретацій; здатність/нездатність інтерпретатора йти за емпіричним матеріалом в його цілісності, ступінь «програмованості» інтерпретації текстом. В якісному дослідженні діють принципи «критичного раціоналізму», які задають логіку відбраковування неправдивих гіпотез в ході самого якісного аналізу. Тому будь-яка інтерпретація, запропонована дослідником, носить характер лише тимчасової побудови, яка завжди може бути відкинута у випадку появи інтерпретації, що отримала аргументований пріоритет.

Методологічні правила, дотримання яких дозволяє контролювати викривлення дослідницького процесу при проведенні якісного дослідження, включають наступні процедури;

- вибір «дизайну» та перевірка його на адекватність дослідницьким питанням;
- застосування «відкритих» гіпотез, які уточнюються та модифікуються ходом самого дослідження;
- використання «цільових» (а не «випадкових») вибірок;
- використання «аналітичних» (а не «статистичних») узагальнень;
- застосування специфічних інтерпретативних прийомів роботи з емпіричними даними (Бусыгина Н.П., 2010).

Д.О.Хорошилов (Хорошилов Д.А., 2012) (в дисертаційному дослідженні критеріїв валідності якісного дослідження в соціальній психології) зазначає, що проблема валідності якісних досліджень розкривається в трьох ключових аспектах:

- а) як послідовна експлікація та документація процесу інтерпретативної реконструкції психологічної реальності шляхом формулювання індуктивно-аналітичних узагальнень;
- б) як забезпечення «відкритості» та «прозорості» аналітичного процесу для потенційних читачів звіту, а також обов'язкове розведення рефлексивних позицій його автора і респондентів;
- в) як звернення до кількох експертних позицій і думок для складання професійного консенсусу щодо того, що вважати «правильним» якісним дослідженням.

Таблиця 8.3.

Методологічні принципи якісних досліджень та проблеми

Методологічний	Фокус аналізу, який	Проблема валідності
-----------------------	----------------------------	----------------------------

принцип	задається	
Контекстуальної чутливості	Включеність аналізу досліджуваного явища в діалогічне, соціальне, мовне та культурне оточення — ці виміри реалізуються в етнографічних, дискурсивних, крос-культурних типах якісних досліджень	Проблема включеності якісного дослідження в соціальний контекст. Проблема формулювання надконтекстуальних узагальнень в якісних дослідженнях.
Розуміння	Опосередкованість якісного дослідження допоміжними аналітичними категоріями (або «ідеальними типами»), які виводяться із вихідних емпіричних даних	Проблема розведення «сфери фактів» та «сфери надання особистих та ціннісних переваг» при формулюванні аналітичних категорій
Інтерпретативної реконструкції	Інтерпретація - основний інструмент формування аналітичних категорій як процесу реконструкції (вторинного конструювання) суб'єктивних значень та паттернів досвіду людини.	Проблема логічності та зв'язності інтерпретацій в якісних дослідженнях. Проблема співвідношення конструювання світу людьми і його вторинного (ре-) конструювання в науковому дослідженні.
Рефлексивності	Критична рефлексія – інструмент якісного аналізу (що розкриває різні смислові позиції дослідника та досліджуваного)	Проблема експлікації рефлексивних смислових позицій як основа для оцінки валідності якісних досліджень.

Проведений методологічний аналіз дозволив Д.О.Хорошилову (Хорошилов Д.А, 2012) сформулювати наступні критерії валідності якісного дослідження у відповідності з його рівневою будовою:

- Критерії валідності планування дослідження та збору даних: попередня експлікація теоретичних позицій, досвіду роботи в цій дослідницькій сфері та особистісних уявлень про досліджувану тему; обґрунтованість вибору якісного підходу до вивчення проблеми; обґрунтованість формування вибірки, методів збору та обробки даних; систематичний опис - контексту та умов дослідження («поля»), діалогічних відносин з респондентами.

- Критерії валідності аналізу даних: аргументованість, логічність, зв'язність аналізу; обґрунтування чітких взаємозв'язків між аналітичними умовиводами та конкретними даними; розділ фактичного опису, смислових узагальнень та теоретичних інтерпретацій даних; реконструкція всіх смислових позицій, які представлені в «сирих» даних, їх адекватне представлення для читача; стилістична, риторична, дискурсивна грамотність аналізу.

- Критерії валідності інтерпретації даних: опосередкованість теоретичних інтерпретацій аналітичними категоріями, які структуровані виходячи із «сирих» даних; представленість у звіті авторської рефлексивної позиції; соціальна корисність та критичний потенціал аналізу; оригінальність та інноваційність пропонуваніх інтерпретацій; можливість вивести практичні імплікації із дослідження.

- Критерії валідності презентації даних: прозорість та виразність представлених даних; відкритість даних для обговорення професійним співтовариством; відкритість даних для обговорення читачами; розкриття зміни розуміння та рефлексивної роботи дослідника; оцінка можливостей узагальнень та розв'язання соціальних проблем.

- Критерії етичної валідності: проведення через дослідження ідей «відкритого суспільства» та гуманізму.

3. Валідність змішаного дослідження

Дж.Максвелл (Maxwell J., 1992) визначає типи валідності змішаного дослідження, характеризуючи їх у зв'язку із специфікою розуміння, властивого якісним дослідженням. Він виділяє три типи валідності:

- **описова валідність** — пов'язана з тим, чи вірно дослідник викладає в своїй роботі те, що він побачив та почув під час дослідження;

- **інтерпретативна валідність** — пов'язана з розумінням дослідником особливостей інтенцій, переконань, оцінок т.п. досліджуваних на основі пояснення слів та вчинків людей, їх значення, тобто інтерпретації даних;

- **теоретична валідність** — повинна давати оцінку теорії, до побудови якої переходить дослідник (переходить до пояснення як завершальної фази розуміння); відповідно двом основним складовим теорії виділяються два аспекти теоретичної валідності: валідність використовуваних понять та валідність постульованих зв'язків між ними.

С.Дембицький (Дембицкий С., 2015) до складу валідності в дослідженнях змішаного типу відносить такі її типи:

- **теоретична валідність** - вказує, наскільки теоретичний конструкт, покладений в основу дослідження, відповідає реальному соціальному феномену;

- **конструктна валідність** — показує, наскільки вимірювальна методика та отримані на її основі результати відповідають теоретичному конструкту;
- **зовнішня валідність** - пов'язана з тим, наскільки вибірка може слугувати основою для узагальнення даних стосовно інших людей, контекстів;
- **внутрішня валідність** - показує, наскільки отримані дані підтверджують існування зв'язку між явищами, а також, наскільки такі зв'язки можуть бути підтвердженням каузального зв'язку між ними;
- **валідність, що передбачає** - пов'язана з тим, наскільки теоретична, зовнішня та внутрішня валідності забезпечують передбачувальний потенціал дослідження.
- **проект як документ**, в якому представлений зв'язний опис основних елементів планованого дослідження (Богомолова Т.Ю., 2012).

7 Дизайн емпіричного психологічного дослідження

Дизайн дослідження - загальна організація (архітектоніка) дослідження, яка включає тип та способи послідовного пошуку відповідей на поставлені дослідником запитання (Морошкина Н.В.)

Поняття «дизайн дослідження» прийнято позначати і процес проектування / планування дослідження і результат цього процесу – проект, як документ, в якому представлений зв'язний опис основних елементів планового дослідження (Богомолова Т.Ю., 2012)

Дизайн дослідження, на думку Н.Блейкі (Viaікіе N.. 2000), як дисциплінуючий документ, повинен відповідати на три основні питання:

- **Що** буде досліджуватися?
- **Навіщо?**

Як буде досліджуватися? Останнє питання може бути розбите на чотири додаткові питання: Яка дослідницька стратегія буде використана? Звідки будуть отримані дані? Як дані будуть збиратися та аналізуватися? Коли буде проведений кожен етап дослідження?.

необхідно прийняти рішення на етапі проектування дослідження:

- тема/проблема дослідження;
- дослідницькі питання та мета;
- дослідницькі стратегії;
- поняття, теорії, гіпотези, моделі;
- джерела, типи, форми даних;
- відбір із джерел даних;
- збір даних та його хронометраж;
- обробка та аналіз даних.

Порядок, в якому вказані елементи обговорюються дослідниками, не наслідують ніякої особливої логіки. Процес проектування дослідження є по суті не набором лінійних кроків, а гнучким, спіралевидним або циклічним процесом, що дозволяє отримати узгоджений набір проектних рішень, який можна реалізувати (Віаікіє N.. 2000).

Н. В. Морошкіна та В. А. Гершкович (Морошкина Н. В., Гершкович В. А., 2016) на основі аналізу авторефератів дисертацій розробили емпіричну типологію і виділяють **основні типи дизайнів емпіричних психологічних досліджень**:

1. Описовий дизайн. Мета дослідження - виявлення та опис психічних явищ, динаміки їх виникнення та розвитку (Наприклад: «Теоретико-емпіричне розкриття психологічної

структури ставлення жінки до себе в аспекті тілесності, визначення типів та побудова типології цього ставлення»). Гіпотези дослідження - щодо існування явища та його якісної специфіки. Об'єкт дослідження — певний психологічний феномен. Результатом дослідження стає створення емпіричної класифікації, типології тощо, тобто опис явища та визначення його місця та специфіки відносно інших психічних явищ, або виділення стадій, рівнів розвитку. Дизайн дослідження складається з двох етапів: 1) пошукового (збір емпіричного матеріалу та його систематизація з метою виділення ключових ознак для побудови емпіричної класифікації"); 2) валідація отриманої класифікації (на основі теоретичного осмислення матеріалу будуються припущення щодо можливих зв'язків виділених класів з відомими психологічними змінними, подальший збір емпіричних даних дозволяє їх перевірити). Методики: попередній збір матеріалу - за допомогою методик, які максимально охоплюють досліджуване явище (спостереження, глибинне інтерв'ю, біографічний метод, ін.), далі - методи якісного аналізу (контент-аналіз, аналіз продуктів діяльності, ін.). Вибірка: на першому етапі - плани з малим n, на другому - вибірка може значно збільшитися.

2. Індуктивно-кореляційний дизайн. Мета дослідження — виявлення та опис специфічних особливостей обраної популяції або стійких індивідуальних характеристик, які дозволяють передбачати поведінку людей в певних ситуаціях (Наприклад: «Дослідження особистісних предикторів долаючої поведінки людини в ситуації міжособистісного конфлікту»). Результатом дослідження буде виявлення різниці між обраною популяцією та «нормою» або виявлення кореляцій між декількома параметрами обраної популяції та висунення гіпотез можливих інтерпретацій отриманих даних. Априорні гіпотези формулюються в дуже

загальному вигляді, а набір вимірюваних параметрів визначається і швидше здоровим глуздом, ніж теорією. Оскільки апріорні гіпотези фактично відсутні, вони мають бути сформульовані як результат дослідження, а потім перевіритися на новій вибірці (для зниження імовірності отримання неправдивих кореляцій). Методики: автор прагне максимально широко охопити та виміряти ті параметри досліджуваних, які можуть бути пов'язані із змінною, яка його цікавить (при цьому дослідник не намагається вплинути на змінні, але тільки виміряти їх наявний рівень). Важливим є обґрунтування та внутрішня несуперечливість підбраного інструментарію. На етапі обробки даних необхідне застосування максимально жорстких методів статистичного контролю (поправки на множинність порівнянь та ін.) з метою вибракування випадкових результатів. Вибірка: як правило велика (до тисяч), залежить від обсягу та доступності досліджуваної популяції.

Індуктивно-кореляційне дослідження не повинно виступати в якості самостійного, дослідницького дизайну, воно є лише і першим - пошуковим — етапом, за результатами якого дослідник отримує певний набір кореляцій між досліджуваними змінними. Інтерпретації цих кореляцій перетворюються в гіпотези, які перевіряються на другому етапі (тепер дослідник може продумати перелік змінних, які втручаються, та забезпечити їх контроль при підборі досліджуваних). І тільки якщо на другому етапі будуть отримані очікувані результати, дослідник зможе здійснити вихідну мету — отримати обґрунтовану базу для прогнозу поведінки.

3. Дедуктивно-кореляційний дизайн. В ряді випадків автори кореляційних досліджень висувають гіпотези, відштовхуючись не від спостережуваних явищ (в яких прагнуть виявити психологічний зміст), а від теоретичних конструктів, обраних для дослідження на основі аналізу літератури. Результатом роботи буде встановлення емпіричних показників досліджуваного (безпосередньо неспостережуваного) психічного явища та/або встановлення взаємозв'язку між його різними проявами. Дослідження такого типу і названі дедуктивно-кореляційними. Найбільш яскравий тип подібного дослідження - це дослідження спрямоване на операціоналізацію та валідацію різних психологічних конструктів (таких як теорії особистості, інтелекту, мотивації тощо). Мета дослідження, наприклад: «Побудова та перевірка теоретичної моделі взаємозв'язку етнічної ідентичності людей, сприймання ними загрози з боку іншої етнічної групи та прояви упередженості до останньої». Логічним підсумком роботи може стати розробка психодіагностичної методики, за допомогою якої можна виміряти характеристику, яка цікавить психолога. Дизайн дослідження в найбільш розробленому варіанті будується в чотири етапи: 1) аналіз літератури, вибір досліджуваного теоретичного конструкту; 2)

операціоналізація і формулювання гіпотези про можливі емпіричні показники цього конструкту та розробка способу їх виміру (розробка тексту опитувальника або тестових завдань), пілотажний збір показників, перевірка надійності та внутрішньої узгодженості отриманих даних; 3) валідація методики — перевірка зв'язку знайдених показників з теоретично релевантними змінними та їх ревізія (показники, що не мають значимих кореляцій з релевантними змінними або мають кореляції з теоретично нерелевантними змінними, вибраковуюються); 4) стандартизація методики (підбір вибірки стандартизації, проведення тестування, розробка тестових норм). Вибірка: для виконання поставлених завдань потрібна велика (до тисяч досліджуваних).

4. Експериментальний дизайн. Мета дослідження - пояснення досліджуваної частини реальності, перевірка існуючих або висунення нових теорій, концепцій, моделей (Наприклад: «Виявлення залежностей обмежень обробки інформації в умовах швидкої зміни зорових стимулів від величини структурних одиниць перцептивної діяльності, визначуваних завданням»). Це дослідження, в яких психолог намагається з'ясувати причини явищ, описати фактори, умови, що впливають на їх протікання, механізми їх функціонування. Гіпотези - каузальні (про причинно-наслідкові зв'язки). Результатом дослідження буде виведення закономірності, встановлення факту впливу, детермінації, обумовлення одних змінних іншими змінними. Дизайн дослідження будується в два етапи: 1) теоретичний - на основі аналізу літератури формулюється теоретична гіпотеза дослідження, з якої виводиться емпірично перевірювана каузальна гіпотеза; 2) емпіричний - підбирається/розробляється експериментальний план та проводиться дослідження, в якому шуканий експериментальний ефект виявляється або ні. Вибірка: як правило, середня (від 30 осіб в експериментальній групі). Експериментальне дослідження вважається одним із найскладніших видів дизайну, оскільки існує велика кількість вимог до застосування форм контролю на етапі збору даних.

5. Дизайн з розробки та апробації психотехнології. Завдання управління поведінкою може мати різні аспекти: завдання розвитку певних психічних властивостей, а також психологічна корекція та психотерапія. Ці завдання розв'язуються в конкретних дослідженнях, в яких дослідник розробляє методи психологічного впливу та має довести їх ефективність. Мета дослідження, наприклад: «Виявити ефективні психологічні методи корекції антистресової поведінки». Доведення ефективності тренінгу, корекційної або розвивальної програми передбачає перевірку каузальної гіпотези (саме ця методика визначила зміни поведінки/стану досліджуваних, а не щось інше).

Тож дизайн такого дослідження має відповідати вимогам класичного експерименту і є різновидом експериментального дизайну. Результатом

дослідження є опис і практичних рекомендацій щодо використання розробленої психотехнології. Дизайн дослідження будується у два етапи: 1) на основі аналізу літератури та попереднього емпіричного дослідження психолог описує те психічне явище, на яке планується здійснення впливу; підбираються відповідні діагностичні процедури та проводиться вимір базового рівня досліджуваних характеристик; 2) розробка та застосування корекційної/розвивальної психологічної методики, оцінка (за допомогою раніше відібраних діагностичних процедур) її ефективності. В найбільш коректному варіанті це експериментальний дизайн для трьох рандомізованих груп з тестуванням до та після впливу: одна група - експериментальна (на неї здійснюється досліджуваний вплив); дві групи - контрольні: група «плацебо» (досліджувані думають, що отримують вплив, а насправді - ні) та група «природного розвитку» (досліджувані не піддаються експериментальному впливу, а лише повторно діагностуються після того часу, протягом якого впливали на експериментальну групу). Вибірка: на першому (констатувальному) етапі досліджуваних більше, ніж на другому (формуальному).

б. Комбіновані дизайни. Реалізуються комбінації двох, рідше - трьох типів дизайнів. Найчастіше зустрічається поєднання індуктивно-кореляційного дизайну або з перевіркою ефективності психотехнології, або з розробкою психодіагностичної методики.

Вже в 1960-х рр. з'явилися перші дослідження можливих шляхів та переваг **комп'ютеризації психологічних досліджень**. Були намічені наступні лінії розгляду:

- організація послідовності стимулів та фіксація даних;
- обробка даних, їх кількісний аналіз;
- перевірка гіпотез шляхом моделювання та імітації досліджуваних процесів.

В практику сучасного психологічного дослідження міцно увійшли інформаційні технології, окремо виділяються **психологічні дослідження, опосередковані використанням Інтернету**.

Розглядаючи метод як спосіб взаємодії дослідника з об'єктом, говорять про такі опосередковані Інтернетом методи психологічного дослідження, як спостереження, вимір, експеримент або квазіексперимент. З позиції учасника подібні дослідження частіше за все представляються Інтернет-опитуваннями. Розрізняються три основні варіанти проведення мережевого опитування:

- 1) on-line опитування (веб-опитування);
- 2) off-line опитування — респондент «скачує» опитувальник на свій комп'ютер і заповнює його в зручний для себе час;
- 3) за допомогою електронної пошти.

Наприклад, традиційний варіант експериментування за допомогою Інтернету будується по схемі, коли еквівалентні групи досліджуваних (респондентів) отримують різні варіанти опитувальників. Однак інформаційні технології дозволяють обирати більш гнучкі схеми опитування - аж до складання за певним планом різних наборів запитань для кожного учасника. А при фіксованому опитувальнику в якості незалежної змінної може бути обрана популяція, так проводиться, наприклад, етнопсихологічне дослідження.

Переваги досліджень, опосередкованих Інтернетом, вбачаються в наступному:

- можливість швидкого набору великої групи учасників і як наслідок цього збільшення надійності;
- економія ресурсів: часу, приміщення, обладнання тощо;
- вірогідне підвищення екологічної валідності;
- можливість залучити учасників з різними соціально-демографічними характеристиками і як наслідок цього висока зовнішня валідність;
- можливість залучити до дослідження учасників певних цільових груп;
- помітне послаблення впливу дослідника;
- підвищення в ряді випадків щирості учасників, часто - зниження тенденції надавати соціально бажані відповіді;
- швидкий зворотний зв'язок з учасниками та відкритість дослідження для всіх, хто в цьому зацікавлений (наприклад, для інших дослідників);
- можливість автоматичної реєстрації додаткових параметрів (наприклад, кількості користувачів, які відвідали сайт і не взяли участі в дослідженні).

Разом з тим визнаються очевидні недоліки досліджень, опосередкованих Інтернетом. В багатьох випадках їх вдається контролювати, використовуючи спеціальні технічні та психологічні прийоми. Серед недоліків досліджень, опосередкованих Інтернетом, зазначаються:

- недостатній контроль ситуації дослідження, що приводить до збільшення варіативності випадкової складової (і як наслідок зниженню надійності);
- поява нових побічних змінних, які впливають на результати, наприклад, неоднакове володіння мовою дослідження його учасниками;

І залежність від надійності роботи комплексу технічних та програмних засобів (Експеримент, 2004).

8.8. Статистична значущість та розмір ефекту емпіричного психологічного дослідження

Емпіричне психологічне дослідження містить обов'язковим елементом кількісний аналіз даних, завдання якого полягає в описі (узагальненні, систематизації) отриманих даних та статистичній оцінці гіпотез.

Для перевірки статистичних гіпотез застосовуються методи індуктивної статистики, які дозволяють із заданою дослідником імовірністю (або на певному рівні статистичної значущості) показати, чи відображують результати, отримані на вибірці, кількісні відносини, що існують в генеральній сукупності. Статистична значущість (p-рівень) показує імовірність помилки, І пов'язаної із розповсюдженням (узагальненням) результатів проведеного емпіричного вибіркового дослідження на всю генеральну сукупність. Рівень статистичної значущості, підтверджений в дослідженні, вказує на імовірність відтворюваності цього дослідження (зрозуміло, при виконанні його у відповідності з тим самим дизайном).

Сенс наукового дослідження полягає у знаходженні впливів, зв'язків, різниці в психіці людей тощо. Критерії статистичної значущості відповідають на питання щодо не випадковості отриманої різниці або ефектів, відтворюваності результатів, але нічого не говорять про практичну, власне психологічну, наукову значущість проведеного дослідження. Статистичний аналіз є обов'язковим і цінним для психолога, однак не дозволяє судити про змістовий бік реальності, тому потребує доповнення - **оцінки розміру ефекту**. Розмір ефекту є описовою статистикою, доповненням до статистичних висновків, які будуються на оцінці рівня значущості.

Двома основними класами показників розміру ефекту є:

- r - клас (кореляції) - (наприклад, r -Пірсона для континуальних змінних; точечно-бісеріальний коефіцієнт для континуальних/дихотомічних змінних) - більш доречні при кореляційних та регресійних дослідженнях;

- d - клас - (наприклад, d Коена; g Хеджеса) - більш доречні при порівнянні груп за t -критерієм.

Нині існує більше 70 мір для оцінки розміру ефекту (Ellis P., 2010). Вони характеризуються відносною простотою процедури розрахунку (за допомогою комп'ютерних технологій), інформація про які знаходиться у вільному доступі в Інтернет.

Самий по собі ефект не має сенсу доти, поки не вписаний в контекст дослідження та не проінтерпретований в певній системі координат. Тому важливо, щоб конкретний розмір ефекту був перетворений в змістовий показник, який має певний психологічний сенс. В правильно обраному контексті і невеликі ефекти можуть мати високу практичну значущість. Також ефекти можуть бути

проінтерпретовані в термінах: малий, середній або великий, в залежності від їх величини або в термінах «зони перекриття», або з використанням індексу CLES К.Макгро та С.Вонга та іншим чином (Cohen J., 1988; Каширский Д.В., 2012).

Оцінка статистичної значущості та розміру ефекту - статистичний та практичний аспекти — мають бути взяті до уваги дослідником для підвищення достовірності наукових висновків.

Приклад спільного використання методології статистичної значущості та оцінки розміру ефекту.

В дослідженні, присвяченому проблемі самотності, Каширский Д.В. виходив з того, що самотність як цілісний психологічний феномен має певну структурну організацію, елементами якої є окремі прояви самотності, що лежать в сфері переживань, когніцій та поведінкових проявів (соціальна автономія). За допомогою t-критерію Стьюдента було показано, що фахівці гуманітарного профілю мають статистично значущо більш виражені показники за всіма виокремленими проявами самотності порівняно з фахівцями природничого профілю

Таблиця 8.4.

Результати оцінки достовірності різниці між групами фахівців гуманітарних (n=200) та природничо-наукових (n=180) спеціальностей

Прояви самотності	«Гуманітарії»		«Природничники»		t	P-рівень
	M ₁	SD ₁	M ₂	SD ₂		
Негативні переживання	6,260	3,945	5,217	3,025	2,87	0,004
Нерозуміння оточуючих	3,913	2,502	3,413	1,514	2,38	0,02
Соціальна автономія	10,565	6,096	9,065	4,918	2,62	0,01
Інтегральний показник	20,739	10,901	17,695	7,808	3,15	0,002

Примітки: M- середнє, SD - стандартне відхилення, t-критерій Стьюдента

Виявлена значуща різниця між вибірками, однак виникає питання, наскільки велика ця різниця, наскільки сильний зв'язок між професійною спрямованістю особистості та переживанням самотності. Для оцінки сили значущих

відмінностей між вибірками фахівців гуманітарної І та природничої спрямованості за ступенем самотності, що ними переживається, розрахований показник величини (або розміру) ефекту – d Дж.Коена. Коефіцієнт d -Коена є стандартизованою мірою величини різниці, він переводить різницю між середніми у різницю між стандартними відхиленнями. Величини розміру ефекту інтерпретуються наступним чином: $d=0,2$ — малий; $d=0,5$ — середній (помірний); $d=0,8$ - великий.

Таблиця 8.5.

Результати оцінки розміру ефекту між середнім для груп фахівців гуманітарних ($n=200$) та природничо-наукових ($n=180$) спеціальностей

Прояви самотності	d	95% С.І. для d		$p(Z \leq d), \%$	CLES
Негативні переживання	0,29	0,094	0,499	61,4	0,583
Нерозуміння оточуючих	0,24	0,040	0,444	59,5	0,568
Соціальна автономія	0,27	0,069	0,473	60,6	0,576
Інтегральний показник	0,32	0,118	0,524	62,6	0,590

Примітки: d - розмір ефекту (ES) за Дж.Коеном; $p(Z \leq d)$ - відсоток досліджуваних у вибірці з меншим середнім, які мають показники за шкалою нижче середнього значення у вибірці з більшим середнім; CLES — індекс Макгро-Вонга.

Розраховані показники d ($0,2 < d < 0,5$) свідчать про наявність малих ефектів за всіма порівнюваними показниками. Тобто, міра Коена дозволила встановити наявність невеликих психологічно значущих відмінностей між вибірками за рівнем переживаної самотності.

9. Інтерпретація результатів

Інтерпретація (у вузькому визначенні) — один з етапів наукового дослідження, що полягає в трактуванні отриманих емпіричних даних.

Дослідницька інтерпретація прагне до визначеності, обмежуючи невизначеність та емпіричність наукового пошуку.

Одночасно із забезпеченням визначеності (тобто обмеженням наукового пошуку) будь-яка інтерпретація (особливо методологічна) має широкий контекст, який для психології визначається філософські. Так, інтерпретація свідомості як відображення пов'язана з гносеологічною парадигмою, кваліфікація її предметного характеру пов'язана з психолого-філософським контекстом, заданим діяльнісним підходом, її визначення як регулятора діяльності, пов'язане із природничо-науковим підходом. Справжньою інтерпретація

сутності свідомості стає тоді, коли різноякісні, різнорівневі визначення виявляться пов'язаними в єдину систему, в якій будуть змістовно розкриті їх функції та зв'язки співвідносно один з одним.

Дослідницька інтерпретація — це форма роботи мислення дослідника, його інтелектуальні зусилля; це індуктивний процес виведення емпіричних понять із даних спостережень та емпіричних узагальнень завдяки їх осмисленню, переосмисленню та вписування отриманих результатів в існуючі психологічні конструкти.

Емпірична перевірка психологічних гіпотез в рамках досліджень всіх психологічних шкіл, крім класичного біхевіоризму, включає ланку реконструкції психологічної реальності.

Реконструкція психологічної реальності — це обговорення закономірностей стосовно психологічних процесів, явищ та форм їх регуляції, які самі по собі недоступні спостереженню, але можуть подумки відтворюватися за спостережуваними, тобто фіксованими показниками психологічних методик. Психологічні реконструкції - це психологічні пояснення, які будуються при різних методах організації дослідження і завжди включають загальні уявлення або детально розроблені теорії, що дозволяють змістовно інтерпретувати емпіричні закономірності. Рамки реалізації певних емпіричних методів дослідження накладають свої обмеження на можливості побудови теоретичних інтерпретацій. Так, можливість обґрунтування каузального пояснення залишається прерогативою експериментального методу.

В якісних дослідженнях інтерпретативний рух розуміння «пронизує» всі етапи роботи з даними, саме отримання результатів неминує включати в себе момент інтерпретації. Власне інтерпретативна робота в якісних дослідженнях і полягає в реконструкції психологічних реалій, що виражені в тексті (як комплекси висловлювань, об'єднаних в певне ціле мовним задумом).

Наведений далі приклад - фрагмент дослідницького аналізу протоколу — демонструє покрокову інтерпретативну роботу як реконструкцію реалій, що цікавлять дослідника.

В дослідженні особливостей моральної свідомості релігійних людей, аналізуючи протоколи розв’язання моральних ділем, психолог використовував техніку відкритого кодування: працюючи з природними смисловими одиницями мови респондентів, він намагався вчитувати моральну позицію, яка виражається ними.

Респонденту — жінці 27 років з високим рівнем індивідуальної релігійності (за даними опитувальника рівня індивідуальної релігійності І.Ф.Мягкова, Ю.В.Щербатих, М.С.Кравцової) — пропонована класична ділема Колберга «Чи повинен Хайнц вкрасти ліки для вмираючої дружини, якщо у нього немає грошей заплатити

Таблиця 8.6.

	Репліки	Кодування
Д*	Чи слідує Хайнцу вчинити крадіжку ліків? Чому?	
Р	Так, слідує, тому що треба боротися за життя коханих людей. І він же не вбив людину, він вкрав. Можливо, він відповідь за це, але він спробує зробити все заради того, щоб його дружина не вмерла. Ну, що, йому опускати руки і казати: все? Він собі цього ніколи не пробачить.	Ієрархія цінностей, вища цінність — спасіння людини, позиція турботи. «Голос» провини, що представляється, не зроблене.
Д	Правильно чи неправильно з його боку красти ліки?	
Р	З його боку — правильно.	Ієрархія цінностей, вища цінність — спасіння людини.
Д	Чи є крадіжка ліків обов’язком Хайнца?	
Р	Скоріше в чомусь це можна назвати обов’язком. Так! Він	Обов’язок - зробити все для рідної людини.

	повинен це зробити, щоб врятувати свою рідну людину.	
Д	Чи слідує Хайнцу красти ліки для жінки, якщо він її не кохає?	
Р	Звісно. Ти її не кохаєш, але це не означає, що вона має вмерти. В іншому випадку ти підписуєш себе на вбивство. Він знає, що може зробити для неї більше. Красти — цього не можна робити, але за таких обставин це зробити можна.	Не врятувати іншого — означає вбити його. Ієрархія цінностей, вища цінність - спасіння людини.
Д	Чи залежить те, що має зробити Хайнц, від того, кохає чи не кохає він свою дружину?	
Р	Я вважаю, що не залежить. Він зобов'язаний врятувати, хоча б спробувати. Він одружився з нею, він має бути з нею в здоров'ї і багатстві. Він дав обіцянку перед Богом.	Вища цінність зробити все для іншого, незалежність морального вибору від ситуативних відносин, обіцянка перед Богом.
Д	Припустимо, вмирає не його дружина, а чужа людина. Чи слід Хайнцу красти ліки для чужої людини?	
Р	Якщо у цієї чужої людини немає іншої людини, яка могла б для неї вкрасти (сміється), то, я гадаю, на прохання хворого... Але, з іншого боку, тут вже і складніше, однак, я гадаю, що спробувати А врятувати людину завжди можна.	Цінність спасіння людини. Позиція турботи. Незалежність морального вибору від якості відносин

*Примітка: Д - дослідник; Р — респондент

Здійснюючи покроковий аналіз реплік респондента, психолог дає інтерпретацію цих реплік, тобто здійснює переклад з мови респондента на мову моральних позицій, які займає респондент і виражає у вербальних репліках.

Аналіз тексту виступає інструментом аналізу свідомості, тобто психічної реальності, яка цікавить дослідника (Бусьгіна Н.П.,2012).

Основні функції інтерпретації:

- функція розуміння — призначення інтерпретації полягає в тому, щоб запропонувати розуміння, пояснення отриманим даним (як спроба усвідомити, що отримано);
- функція заміщення – інтерпретація є спробою теоретично заповнити пропуски, що виникають в області отриманих даних та їх узагальнень;
- функція контексту - завданням інтерпретації є вписування фактів в певний теоретичний контекст;
- функція дослідницького пошуку - інтерпретація містить в собі щось гіпотетичне, що ще не отримало прямої емпіричної підтримки. Інтерпретація як припущення 1 це теоретична можливість, а не статистична імовірність. При цьому можливі шляхи для постановки і проведення нових емпіричних досліджень розкриваються, але наперед не відомо, який з шляхів перспективний, а який - ні.

Інтерпретація може бути трьох різновидів:

1) Дослідник намагається зрозуміти та пояснити отримані дані, звертаючи увагу передусім на їх власну (внутрішню) організацію і не звертаючись до теоретичного конструкту, залишаючи його за рамками проведеного дослідження. Прикладами можуть слугувати інтерпретації факторів при експлораторному факторному аналізі та кластерів при кластерному аналізі.

2) Інтерпретація отриманих даних та зроблених на їх основі емпіричних узагальнень співвідноситься з емпіричними поняттями теорії, яка слугувала передумовою дослідження. Така інтерпретація підсилює, укріплює базову теорію.

3) Інтерпретація отриманих даних та зроблених на їх основі емпіричних узагальнень співвідноситься з емпіричними поняттями теорії, яка слугувала передумовою дослідження, а також з поняттями інших теорій. Якщо емпіричні дані та узагальнення незадовільно вписуються у вихідну теорію, вони стимулюють іншу точку зору з позицій нової теорії, яка може бути близькою до базової, але може бути і далекою, навіть альтернативною їй.

Сама процедура концептуалізації часткових висновків може бути помилковою, якщо є помилки у формуванні вибірки, розрахунках або оцінці значущості отриманих результатів.

Інтерпретація включає дві процедури: пояснення та узагальнення.

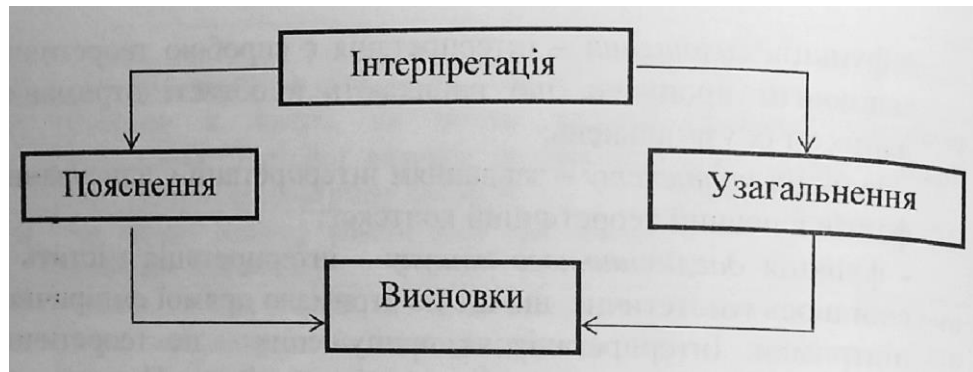

Рис.8.2. Інтерпретація результатів дослідження (Худяков А.И.)

Узагальнення – це виявлення для групи об’єктів (явищ) найбільш суттєвих рис, які визначають їх найважливіші якісні характеристики. Це процес індуктивний - від часткового до загального.

Види узагальнень:

- узагальнення ситуацій - перенесення результатів на більш широке коло обставин;
- узагальнення відповідей - підведення різних реакцій під одну об’єднуючу їх категорію;
- узагальнення на рівні особистості — визнання репрезентативності вибірки;
- узагальнення відносин - підвищення рівня зв’язку між змінними: від встановлення факта наявності зв’язку, через різні рівні опису до визнання цього зв’язку фундаментальним явищем.

Інтерпретація передбачає пояснення, що має місце безпосередньо в ході дослідження і спирається на безпосередньо наявне знання. В поясненні слід розрізняти два його боки: об’єктивний (власне пояснення) та суб’єктивний (розуміння, в кінцевому рахунку індивідуально обумовлене). І те, і інше є мисленнєвий акт включення досліджуваного явища, об’єкта в певну систему зв’язків. Обидві названі системи повинні співпадати в тій мірі, в якій вони відображують реальні зв’язки дійсності (інакше відбувається неадекватне розуміння та неадекватне пояснення).

10.1. Наукова етика

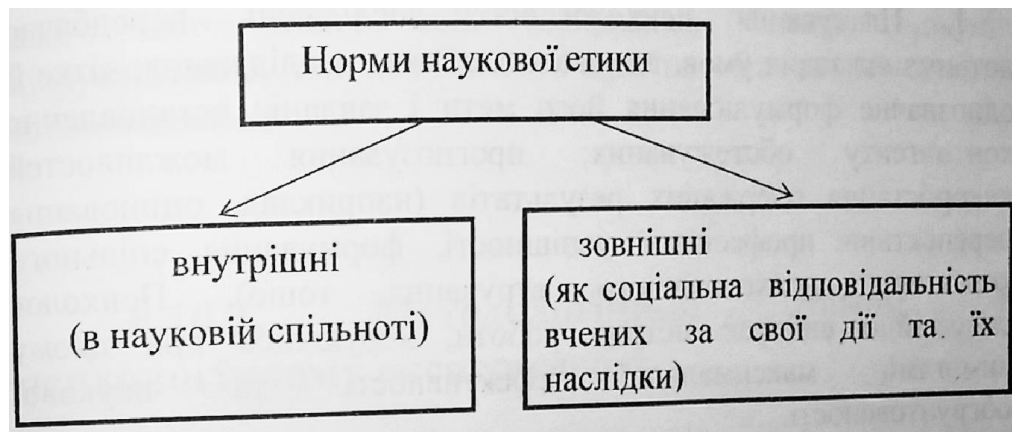

Рис. 8.3. Норми наукової етики

Етичні норми наукової спільноти (**внутрішні**) описані Р.Мертонем ще в 1942 р. як сукупність чотирьох основних цінностей:

- > **універсалізм** (істинність наукових тверджень повинна оцінюватися незалежно від раси, статі, віку, авторитету тих, хто їх формулює);
- > **спільність** (наукове знання має вільно ставати спільним надбанням);
- > **незацікавленість**, безпристрасність (винагороду і визнання необхідно розглядати як можливий наслідок наукових досягнень, а не самоціль);
- > **раціональний скептицизм** (повага до роботи попередників поєднується із скептичним ставленням до їх результатів; кожний дослідник несе відповідальність за оцінку якості того, що зроблено його колегами) (Новиков А.М., Новиков Д.А., 2010).

Етичні кодекси психолога, прийняті в різних країнах, різняться окремими положеннями, але всі ґрунтуються на нормах моралі та загальнолюдських цінностях. Етичний кодекс психолога, прийнятий на I Установчому з'їзді Товариства психологів України (20 грудня 1990 р.), являє собою сукупність етичних норм, правил поведінки, що склалися у психологічному співтоваристві й регулюють його життєдіяльність, зокрема, у сфері проведення наукових досліджень:

Етичні правила психологічних досліджень

1. Планування психологічних досліджень передбачає дотримання таких умов: визначення об'єкта дослідження; чітке й однозначне формулювання його мети і завдань; встановлення контингенту обстежуваних; прогнозування можливостей використання одержаних результатів (наприклад, оцінювання перспективи професійної успішності, формування спільного колективу, психологічного втручання тощо). Психолог самостійно вибирає методи роботи, керуючись при цьому вимогами максимальної ефективності та наукової обґрунтованості.

2. Психолог забезпечує цілковиту надійність результатів, відповідає за рішення, які приймають офіційні особи на основі його висновків та рекомендацій, запобігає можливим помилкам в діяльності непрофесіоналів, котрі допомагають у роботі, але не ознайомлені з вимогами, що стосуються обмежень у використанні інформації про досліджуваних. Психолог несе відповідальність за правильне і доступне роз'яснення непрофесіоналам суті застосовуваних психологічних методів, а також за можливі антигуманні наслідки. Щодо психолога, використовується принцип, аналогічний принципу презумпції невинності у судочинстві. Вина психолога в порушенні Етичного кодексу повинна бути доведена Комісією з етики Товариства психологів України.

3. Психолог зводить до мінімуму ризик ненавмисного негативного впливу на тих, хто бере участь в експерименті. Коли очікується, що дослідження або лікування може викликати у клієнта психогенну реакцію, психолог повинен отримати дозвіл на проведення роботи з ним Комісії з етики. Якщо умови експерименту потребують необізнаності досліджуваних з його суттю і результатами, психолог має пересвідчитися в тому, що це не завдасть шкоди жодному з учасників досліджу. Такі відомості можуть бути розкриті після завершення експериментальної програми.

4. Психолог заздалегідь інформує клієнтів про право відмовитись від участі в дослідженні. Коли ж попри це вони дають згоду взяти участь у експерименті, психолог має переконатися в тому, що таке рішення прийняте незалежно від нього або інших осіб (наприклад, батьків, опікунів,

піклувальників, які наполягають пройти обстеження) (Етичний кодекс психолога).

10.2. Методологічний обман в психологічному експерименті

Методологічний обман — такий вид обману, на якому будується дослідження і без якого проведення дослідження неможливе.

Використання обману в психологічних експериментальних дослідженнях допускається:

- якщо відсутні інші процедури для отримання бажаних експериментальних результатів;
- якщо очікуються визначні результати, важливі для розвитку наукового пізнання;
- якщо відсутні фізична шкода, сильний стрес або інші тяжкі наслідки (збитки) для досліджуваних.

Використання обману є незамінним інструментом досягнення експериментального контролю, принаймні, в певних соціально значущих областях дослідження:

- обман дозволяє досліднику створити ситуації, які не можуть виникнути природним шляхом (наприклад, при вивченні допомагаючої поведінки в надзвичайних ситуаціях);
- певні соціально значущі аспекти поведінки можуть бути досліджені тільки якщо люди будуть «захоплені зненацька» (наприклад, при вивченні соціально небажаних аспектів поведінки з метою уникнути демонстрації соціально схвалюваної поведінки);
- обман відносно мети дослідження часто використовується, щоб уникнути схильності досліджуваних поводитися відповідно до очікувань дослідника.

Таблиця 8.7.

Види обману в психологічних експериментальних дослідженнях (за Бурмистрова О.Н., 2012)

Невірні цілі та гіпотеза	Учасникам дослідження надається неправдива інформація щодо головної мети та гіпотези дослідження
Плацебо, підробні пристрої	Учасникам надається невірна інформація щодо стимульного матеріалу
Рольовий обман	Учасники взаємодіють один з одним про те, чия ідентичність надає їм неправдиву інформацію
Неправдиві відгуки про себе	Учасникам надають невірний зворотний зв'язок, неправдиві відгуки про себе
Неправдиві відгуки про інших	Учасникам надають невірні відгуки про інших
Незнання про вимірювання	Учасників не інформують (тримають в невіданні), що дослідження відбувається в момент їх певної активності
Незнання про участь	Учасникам не повідомляють, що вони є досліджуваними в експерименті

По завершенні експерименту, як правило, проводиться після експериментальне обговорення з досліджуваними мети, [процедури та результатів експерименту, «демаскування» експериментатора та «вибачення» за

обман. Досліджувані ознайомлюються з інформацією, яка була від них прихована, включаючи цілі, заради яких застосовувався обман, та значення очікуваних результатів.

Методологічний обман використовується для отримання надійних результатів щодо важливих областей досліджень і є єдиним ефективним способом набуття знань в деяких контекстах. При появі настільки ж ефективних альтернативних методів дослідження етичний аспект використання обману в психологічному дослідженні може бути переглянутий.

10.3. Наукове шахрайство

Наукове шахрайство - умисний обман з метою отримання незаслуженої або незаконної вигоди.

Види наукового шахрайства (неетичної поведінки дослідника):

- **фабрикація результатів** — оголошення про результати дослідження, яке взагалі не проводилося;
- **фальсифікація результатів** - викривлення, підтасовування результатів дослідження, яке проводиться, з метою підтвердження дослідницької гіпотези;
- **плагіат** — представлення частин, елементів робіт інших авторів за свої власні (відсутність в публікації посилань на автора при цитуванні; набуття основного авторства у співавторстві внаслідок займаної посади (декан факультету, науковий керівник, ін.), а не внаслідок точного відображення відносного професійного, наукового внеску та ін.);
- **повторна публікація результатів** - публікація як оригінальних тих результатів, які вже були раніше опубліковані (тобто повторна публікація результатів не супроводжується відповідним коментарем) (Мартин Д., 2002).

Хоча фальсифікація результатів часто виявляється при безуспішних спробах відтворити підроблені відкриття, вона може залишитися невиявленою, коли а) фальсифіковані відкриття узгоджуються з істинними або б) вони втрачаються у величезній кількості публікацій. Іноді академічна система винагород стає чинником, що призводить до наукового шахрайства.

Психологи несуть відповідальність за результати дослідження та суспільний резонанс, який викликає їх оприлюднення. Ідеї, що впроваджуються психологами в суспільну свідомість, здійснюють прямий вплив на формування норм і правил поведінки, цінностей та ідеалів окремих осіб та суспільства в цілому, тому психологи несуть особливу відповідальність за наукову обґрунтованість, достовірність результатів дослідження, що публікуються,

коректність висновків, чесність, відкритість власної наукової позиції. В психології тісніше, ніж в інших науках, об'єктивні компоненти знання «спаяні» з його суб'єктивними (зокрема, моральними) компонентами.

Запитання для самоконтролю.

6. Чи можна визначити перевагу «єгпіс» або «єбс» — даних в психологічному дослідженні?
7. Наведіть приклад психологічного дослідження, що передбачає створення дослідником стратифікованої вибірки.
8. Як співвідносяться статистична значущість та практична значущість результатів емпіричного психологічного дослідження?
9. Дотримання яких методологічних правил забезпечує валідність якісного психологічного дослідження?
10. Чим обгрунтовується і як реалізується методологічний обман в психологічному дослідженні?

Тема 3. Представлення результатів наукового дослідження

1. Апробація результатів
2. Наукова комунікація
3. Форми представлення результатів дослідження

1. Апробація результатів

Апробація (лат. - схвалення, ствердження, основане на перевірці)

Апробація результатів дослідження - одна з умов його спроможності та об'єктивності результатів, що надає можливість вчасно скоректувати дослідження, виправити його недоліки.

Апробація здійснюється у формах публічних доповідей, виступів, рецензування (письмового або усного).

Рецензія (відгук про наукову роботу) і робота, в якій критично оцінюються основні положення та результати дослідження, яке рецензується. При складанні рецензії зазвичай притримуються такої послідовності:

- обгрунтування необхідності (актуальність) теми дослідження — її відповідність соціальному замовленню, потребам науки та практики;
- оцінка наукового змісту (основна частина рецензії):
 - новизна дослідження та його результатів,

- концептуальність - наявність системи в побудові дослідження від вихідних позицій до висновків,
- доцільність та оригінальність методів,
- об'єктивність та достовірність отриманих результатів, доцільність методів якісної та кількісної обробки даних, репрезентативність висновків,
- обґрунтованість наукових положень і висновків - логіка побудови міркувань,
- теоретична та практична значущість - вплив результатів дослідження на розвиток наукової галузі, можливості впровадження результатів в практику;
- оцінка літературного оформлення - оцінка наукової мови, стилю; послідовність викладу результатів дослідження; оцінка ілюстративного матеріалу, об'єму дослідження та рукопису викладу (рекомендації щодо скорочення або доповнення);
- загальні висновки, підсумкова оцінка дослідження.

Критика рецензента має бути принциповою, науково обґрунтованою, вимогливою, але й доброзичливою, такою, що сприяє покращенню дослідження.

Важливу роль грає неофіційна апробація - бесіди з колегами-вченими, фахівцями в інших галузях знання, практичними працівниками.

Після закінчення апробації дослідник літературно оформлює та публікує результати дослідження. Публікація (письмова, усна, електронна) є обов'язковою умовою завершення наукового дослідження: тільки тоді нове знання, отримане дослідником, стає науковим знанням (громадським надбанням).

М.Полані (Полані М., 1985) формулює **критерії прийняття результатів дослідження наукою**. Результати дослідження будуть прийняті як компонент наукового знання, якщо мають:

- 1) достовірність (точність);
- 2) релевантність для певної системи знань;
- 3) самостійну значущість.

Твердження науки доводяться за прийнятими науковим товариством правилами, що існують незалежно від авторів цих тверджень. Однак цього недостатньо. Якщо ідеї не узгоджуються з наявною системою знань, то вони ігноруються науковою спільнотою. Пояснюючи це положення М.Полані посилається на опубліковану в одному науковому журналі таблицю, яка мала свідчити, що тривалість вагітності у різних гризунів у днях виражається в числах, кратних числу я. Скільки би доводів не було, вони не переконують в реальності такого співвідношення. Тут проходить межа між помилками двох

типів: науковими припущеннями, які виявилися невірними, та науковими здогадками, які виявилися не просто неправильними, але і некомпетентними.

Різниця між некомпетентністю та помилкою грає важливу роль в організації наукових досліджень. Наприклад, в інструкції Лондонського Королівського товариства для рецензентів зазначається: «Не можна рекомендувати відкинути статтю просто тому, що рецензент не згодний з думками або висновками, які містяться в ній, якщо тільки не буде неспростовно показано, що вона базується на помилкових міркуваннях, або експериментальній помилці» (за Полани М., 1985, с.210).

2. *Наукова комунікація*

Потреба в безпосередньому особистому спілкуванні між вченими усвідомлювалася ними з тих пір, як виникла сама наука. Представлення вченим нових ідей, критика і схвалення цих ідей колегами є важливим фактором як в розвитку наукових ідей, так і в моральному стимулюванні вченого.

Наукова комунікація - сукупність видів і форм професійного спілкування вчених; обмін науковою інформацією між ученими і фахівцями.

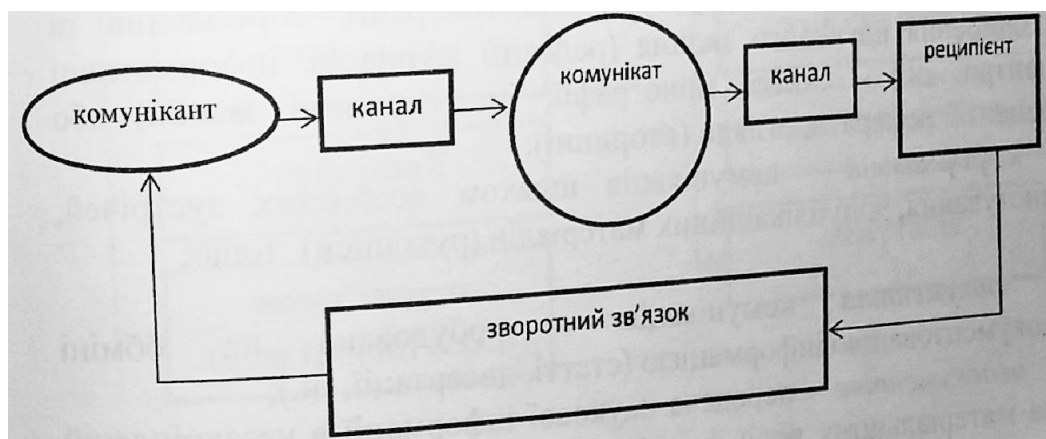

Рис. 9.1. Модель наукової комунікації (Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М., 2008)

У процесі наукової комунікації виділяють п'ять основних елементів:

1. Комунікант — відправник повідомлення, який генерує ідею або концепцію (окремі вчені, дослідницькі групи, установи, ін.).
2. Комунікат — повідомлення - документована/не документована інформація (Науковий документ - це публікація результатів наукових досліджень, що

містить зафіксовану на матеріальному носії наукову інформацію для передачі її в просторі і часі).

3. Канал - спосіб передачі наукової інформації (конференції, видавництва, ін.).

4. Реципієнт - отримувач повідомлення (особа(и), якій призначена інформація).

5. Зворотний зв'язок - реакція реципієнта на отримане наукове повідомлення (цитування, рецензія, ін.).

Класифікація наукової комунікації:

- **пряма, безпосередня комунікація** — передбачає безпосереднє спілкування фахівців, зайнятих у науково-дослідницькому процесі;
- **опосередкована** - комунікація між ученими через їхні публікації;
- **формальна комунікація** - обмін науковою інформацією через спеціально створені структури для генерації, оброблення та поширення наукового знання (редакції журналів, інформативні центри, ін.) - статті, монографії, ін. (первинні засоби) або рецензії, реферати, огляди (вторинні);
- **неформальна** - комунікація шляхом особистих зустрічей, листування, допублікаційних матеріалів (рукописи) тощо;
- **документна комунікація** - побудована на обміні документованою інформацією (статті, дисертації, ін.);
- **недокументна** - передача наукової інформації в незакріпленій на матеріальному носії формі (публічні виступи, наради, бесіди тощо);
- **міжособистісна комунікація** - передбачає адресне повідомлення певній особі;
- **безособова** - повідомлення наукової інформації групі колег, персональний склад якої не визначався, або ширше - всім зацікавленим (монографія, ін.).

9.3. Форми представлення результатів дослідження

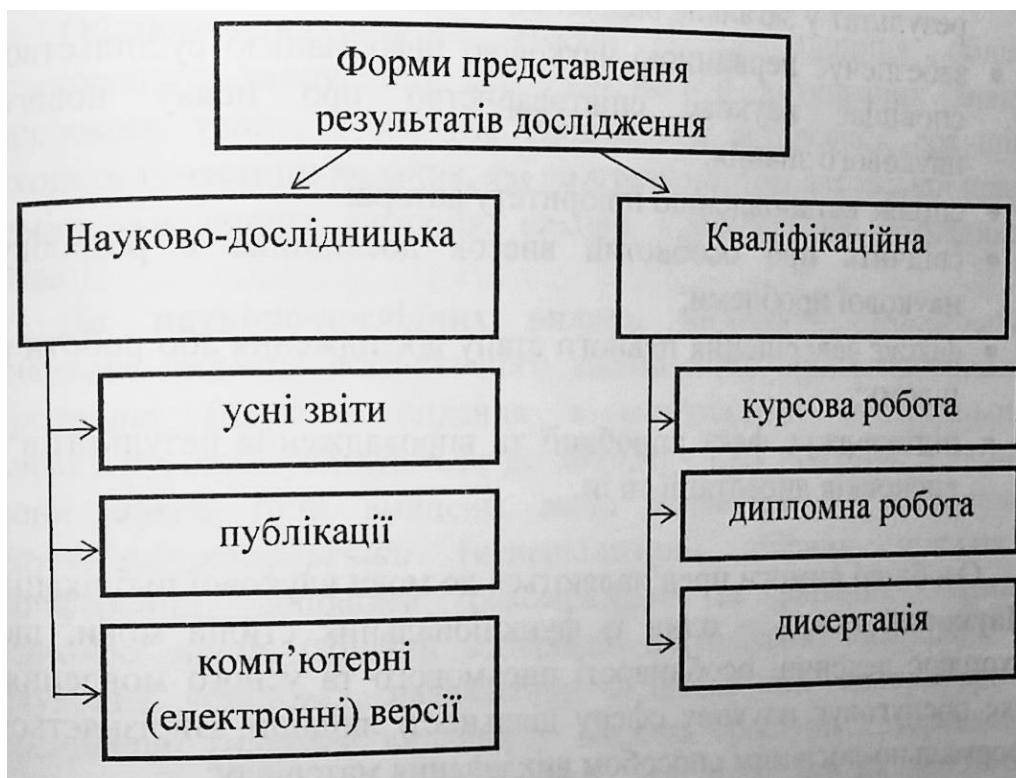

Рис. 9.2. Форми представлення результатів дослідження

Кваліфікаційна робота виконується для того, щоб студент, аспірант або докторант, представивши свою працю на суд експертів, отримав документ, який засвідчує рівень компетентності.

Дисертація - є кваліфікаційною науковою роботою в певній галузі науки, яка має внутрішню єдність, актуальність наукових результатів, наукових положень, що висувається автором для публічного захисту. Дисертації не опубліковуються, але ведеться їх сувора бібліографічна реєстрація.

Публікація (від лат. - оголошую всенародно, оприлюднюю) - 1) доведення до загального відома за допомогою преси, радіомовлення, телебачення; 2) вміщення в різних виданнях (журналах, книгах) роботи; 3) текст, надрукований у будь-якому виданні.

Основні функції публікації:

- оприлюднює результати роботи, передає індивідуальний результат у загальне надбання;
- забезпечує первинною науковою інформацією суспільство, сповіщає наукове співтовариство про появу нового наукового знання;
- сприяє встановленню пріоритету автора;
- свідчить про особистий внесок дослідника в розробку наукової проблеми;
- фіксує завершення певного етапу дослідження або роботи в цілому;

- підтверджує факт апробації та впровадження результатів і висновків дисертації та ін.

Особливі вимоги пред'являються до мови наукової публікації.

Науковий стиль - один із функціональних стилів мови, що охоплює лексичні особливості письмового та усного мовлення, яке обслуговує наукову сферу діяльності людини. Вирізняється формально-логічним способом викладення матеріалу:

- чіткість та однозначність (відсутність непідтверджених дослідницькими фактами міркувань, двозначностей тощо);
- послідовність та логічність викладу матеріалу (що забезпечується, зокрема, використанням прийнятих кліше - стійких структур, конструкцій та виразів);
- смислова точність, ясність (доступність, дохідливість), стислість (уникнення непотрібних повторів, надмірної деталізації);
- адекватне використання термінів та понять (за умови введення власних понять — їх детальне обґрунтування);
- афективна нейтральність.

За обсягом розрізняють два **види наукових неперіодичних видань**:

- **брошура** — книжкове видання обсягом від 4 до 48 сторінок;
- **книга** — книжкове видання обсягом понад 48 сторінок.

Обсяг наукових публікацій обчислюється в авторських аркушах або обліково-видавничих аркушах.

Авторський аркуш - одиниця обліку друкованого твору, що береться для обрахунку праці авторів, редакторів тощо. Він дорівнює 40 000 друкованих знаків прозового тексту (букв, цифр, розділових знаків тощо) або приблизно 16 сторінок комп'ютерного набору тексту через один інтервал.

Обліково-видавничий аркуш - це одиниця обліку друкованого твору, що дорівнює 40 000 друкованих знаків прозового твору, в які (на відміну від авторських аркушів) входять ті частини видання, які не є результатом авторської праці (зміст, видавничі анотації, вихідні відомості на обкладинці тощо).

До науково-дослідних видань належать: **монографія** (наукове видання поглибленого дослідження однієї проблеми), **препринт** (наукове видання з матеріалами попереднього характеру, які публікуються до виходу у світ видання, в якому вони мають бути вміщені), **тези доповідей та матеріали наукових конференцій** (неперіодичний збірник підсумків конференції, доповідей, рекомендацій та рішень), **збірник наукових праць** (збірник матеріалів досліджень, виконаних у наукових установах, навчальних закладах, ін.), **автореферат дисертації** (наукове видання у вигляді брошури авторського реферату проведеного дослідження, яке подається на здобуття наукового ступеня). Також **статті** наукового характеру друкуються в **науковому журналі**,

що містить матеріали досліджень теоретичного або прикладного характеру, та призначений переважно фахівцям певної галузі науки. За цільовим призначенням наукові журнали поділяються на: науково-теоретичні, науково-практичні, науково-методичні.

З тих пір, як в середині XVII століття з'явилися перші наукові журнали, було опубліковано більше шести мільйонів наукових статей. Рекорд в цьому плані належить англійському ентомологу Теодору Коккерелу, який за 67 років свого життя опублікував 3904 праці. Наука породила океан публікацій, менше одного відсотка яких знаходять скільки-небудь значне коло читачів (Юревич А.В., 2005).

Результати проведеного дослідження оформлюються у наступних формах літературної продукції:

Наукова стаття - найбільш розповсюджена форма літературної продукції дослідника, один з основних видів публікацій (в наукових журналах, збірниках), містить виклад проміжних або кінцевих результатів дослідження. Умовно в тексті статті виділяються такі структурні елементи: вступ - постановка наукової проблеми, її актуальність; основні (останні за часом) дослідження, на які спирається автор, виділення невирішених питань у межах загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання мети статті; основна частина статті - виклад змісту власного дослідження (його основні положення та результати); висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Зазвичай об'єм статті — 0,5- 1,0 друк. арк. (1 друкований аркуш дорівнює 24 сторінки тексту 14 кеглем через півтора інтервали). Особлива увага приділяється науковому стилю роботи: ясність викладу матеріалу, систематичність, послідовність, суворе дотримання наукової термінології, лаконізм.

Наукова монографія — наукова праця, яка містить поглиблене дослідження однієї проблеми (або теми), що належить одному або декільком авторам. В монографії дослідник показує, як проблема розв'язується в науковій літературі, розкриває сутність авторських ідей розв'язання цієї проблеми, описує методику дослідження, висвітлює і аналізує результати власного дослідження, роблячи аргументовані висновки.

Оформляється монографія у вигляді брошури або (частіше) книги. Зміст та структура монографії регламентується авторами.

Тези (від гр. thesis — положення, твердження) доповіді (повідомлення) - це опубліковані до початку наукової конференції (симпозіуму, т.д.) матеріали попереднього характеру, що містять виклад основних аспектів наукової доповіді.

Тези є дуже коротким документом об'єму 1-3 сторінки друкованого тексту (об'єм для всіх учасників попередньо встановлює оргкомітет конференції). Основне завдання при написанні тез — в стислій конспективній формі викласти

головні результати дослідження, які доповідач бажає донести учасникам конференції.

Реферат (від лат. *referre* - доповідати, повідомляти) - короткий виклад змісту одного або декількох документів з певної теми. Науковці найчастіше мають справу з інформативним та зведеним рефератами.

Інформативний реферат найповніше розкриває зміст документа, містить основні фактичні та теоретичні відомості. В такому рефераті зазначаються: предмет дослідження, мета роботи, методи дослідження та основні результати, пропозиції автора щодо застосування результатів. Розміщується у первинних документах (журнали, збірники наукових праць тощо) і у вторинних документах (реферативні журнали і збірники, інформаційні карти, ін.).

Розширений або зведений реферат - оглядовий реферат, містить відомості про певну кількість опублікованих/ неопублікованих документів з однієї теми, викладені у вигляді зв'язного тексту: аналіз публікацій по темі, оцінка та висновки щодо проаналізованого наукового матеріалу. Як правило, не публікується.

Науковий звіт — документ, що містить вичерпні систематизовані відомості про виконану науково-дослідну роботу. Загальні вимоги та правила оформлення наукового звіту викладені у відповідному державному стандарті. Письмовий звіт оформлюється з дотриманням усіх формально-логічних вимог наукового стилю. Загальні правила щодо структури наукових звітів, продиктовані логікою наукового дослідження, передбачають наявність вступу із окресленням структурно-методологічних елементів дослідження, теоретичної частини із аналізом основних наукових джерел, практичної частини із описом методів дослідження та отриманих результатів і висновків. При складанні звіту дотримуються таких вимог, як чіткість і логічна послідовність викладу матеріалу, переконливість аргументації, чіткість формулювань, що виключає можливість неоднозначного тлумачення, конкретність викладу результатів роботи; обґрунтованість рекомендацій і пропозицій.

Наукова доповідь - за змістом те ж, що і науковий звіт, однак може охоплювати не всю досліджувану проблему, а тільки якусь логічно завершену частину, аспект. До оформлення наукової доповіді не пред'являються таю жорсткі вимоги, як до наукового звіту.

Методичні розробки - це праця інструктивно-виробничого характеру, основою якої є зроблені за результатами дослідження теоретично обґрунтовані методичні рекомендації щодо вдосконалення якого-небудь процесу (навчально-виховного, технологічного тощо). Оскільки така публікація розрахована на практичних працівників, вона має бути написана живою літературною мовою,

ілюстрована наочними матеріалами. Оформлюється у вигляді брошури або книги.

Результати дослідження доповідаються та обговорюються в усному науковому спілкуванні.

Основні форми організації усного наукового спілкування:

- **Науковий (проблемний) семінар** — обговорення порівняно невеликою групою учасників підготовлених ними наукових доповідей, яке проходить під керівництвом провідного вченого. Як правило, науковий семінар проводиться в межах однієї наукової установи, навчального закладу; може бути разовим або постійно діючим. Наукові семінари забезпечують взаємозв'язок та узгодженість досліджень, які проводяться, дозволяють узагальнювати отримані результати, а також розв'язують педагогічні завдання — навчання учасників семінару.

- **Наукова конференція** — збори представників наукових працівників або наукових та практичних працівників (науково-практична конференція) для обміну інформацією за певною тематикою. Конференція проводиться в межах однієї установи або на рівні регіону, або країни, або на міжнародному рівні.

- **Науковий з'їзд** - збори представників цілої галузі науки в масштабах країни (наприклад, з'їзд психологів), обговорення значної частини актуальних нагальних проблем науки.

- **Науковий конгрес** - збори представників цілої галузі науки різних країн, обговорення всіх або значної частини актуальних нагальних проблем науки.

- **Симпозіум** - міжнародна нарада наукових працівників з певного відносно вузького питання (проблеми).

- **Тематичні читання** - форма спілкування наукових та практичних працівників певної галузі, що має на меті узагальнення та розповсюдження передового досвіду. На тематичних читаннях заслуховуються доповіді за певною тематикою (наприклад, присвячені науковій спадщині видатного вченого, ін.).

- **Авторські школи передового досвіду** (майстерні, практикуми, ін.) - форма спілкування вчених та фахівців-практиків, коли автор передового досвіду ділиться ним з учасниками. Такі школи проводяться в рамках однієї установи або регіону, або країни.

Запитання для самоконтролю

1. З якою метою і у яких формах здійснює дослідник апробацію результатів?
2. Які структурні та змістові відмінності мають наукова стаття та тези?
3. За якими показниками та характеристиками можна оцінити результати наукового дослідження?

4. Наведіть приклади вільного використання наукових творів (обмежень авторського права) та порушень авторського права.

РОЗДІЛ 3. Академічна доброчесність у контексті наукової діяльності.

Тема 1. Роль і місце академічної доброчесності в системі вищої освіти

Одним з основних завдань Закону України «Про вищу освіту» є удосконалення правових механізмів реалізації конституційного права громадян на рівний доступ до якісної освіти на всіх рівнях, створення умов для освіти упродовж життя.

Останні роки українська наукова та освітня спільнота все більше звертається до питань академічної доброчесності та впровадження міжнародних академічних стандартів. У цивілізованому академічному світі велика роль відводиться фундаментальним цінностям академічної доброчесності. З точки зору світових стандартів вищої школи академічна доброчесність це дієвий інструмент забезпечення якості вищої освіти.

Міжнародний центр академічної доброчесності при Ратлендському інституті етики, Університет Клемсон в Південній Кароліні, розробив документ «Фундаментальні цінності академічної доброчесності». За цим підходом, академічна доброчесність – це відданість академічної спільноти, навіть перед лицем труднощів, шести фундаментальним цінностям: чесності, довірі, справедливості, повазі, відповідальності й мужності.

Впровадження принципів академічної доброчесності в українських вищих навчальних закладах – це питання підняття якості вищої освіти та репутації самих ЗВО, підвищення їхнього рейтингу, визнання дипломів університетів на європейському та світовому рівнях, підвищення конкурентоспроможності випускників цих ЗВО.

У проекті нового рамкового Закону України «Про освіту» вперше на законодавчому рівні подається тлумачення терміна: «академічна доброчесність» – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень.

Доброчесність в сучасному цивілізованому світі є тим наріжним каменем, який складає фундамент внутрішньої гармонії людини, стійкість її характеру та послідовність морального образу. Вища освіта через навчання і дослідження фактично скріплює цей фундамент елементами академічної доброчесності, які покликані виховувати інтелектуальну гідність і повагу до різноманіття думок та ідей, реалізуючи тим самим свою соціальну місію.

Академічна доброчесність означає, що в процесі навчання чи досліджень, студенти, викладачі та науковці керуються, передусім, принципами чесності, чесною праці та навчання. Неприйнятним є плагіат, списування, несанкціоноване використання чужих напрацювань.

Нажаль, на сьогодні, виходячи із міжнародного дослідження студентів економічного і бізнес-профілю, яке базувалось на опитуванні респондентів з багатьох куточків світу, у тому числі з України, було показано, що випадки академічного шахрайства найчастіше зустрічаються саме в нашій країні, а найменше схильності до таких проступків у представників Албанії, Киргизстану і США.

Потрібно наголосити, що академічна доброчесність стосується не лише якості освіти – вона напряму впливає на те, яких громадян виховує система вищої освіти в країні, які цінності закладаються під час навчання у ЗВО та яким є «секрет успіху» в суспільстві. Чи це важка і наполеглива праця, яка допомагає досягати успіхів як окремій людині, так і країні в цілому, чи це обман, шахрайство та сумнівна спритність, які потім стають нормами суспільних відносин і тягнуть країну на дно.

Дотримання академічної доброчесності для здобувачів вищої освіти передбачає: самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання (для осіб з особливим освітніми потребами ця вимога застосовується з урахуванням їх індивідуальних потреб і можливостей); посилення на джерела інформації у разі використання ідей, тверджень, відомостей; дотримання норм законодавства про авторське право; надання достовірної інформації про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності.

Для педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників важливим є посилення на джерела інформації у разі використання ідей, тверджень, відомостей; дотримання норм законодавства про авторське право; надання достовірної інформації про результати досліджень та власну педагогічну (науково-педагогічну, творчу) діяльність; контроль за дотриманням академічної доброчесності здобувачами освіти; дотримання загальноприйнятих етичних норм; дотримання норм Конституції і законів України.

На початку 2016 року Американські ради з міжнародної освіти спільно з Міністерством освіти і науки України та за підтримки Посольства Сполучених Штатів розпочали Проект Сприяння академічній доброчесності в Україні = STRENGTHENING ACADEMIC INTEGRITY IN UKRAINE PROJECT (SAIUP), який охопив 10 українських університетів з різних регіонів. Термін реалізації Проекту – 1 січня 2016 року – 31 грудня 2019 року.

Метою Проекту є донести до університетської спільноти значення академічної доброчесності і наслідки недотримання її постулатів.

Передбачено, що в рамках Проекту сприяння академічній доброчесності серед завдань, які стоять в процесі його реалізації студенти, викладачі та персонал ЗВО отримують практичні знання та навички про основні принципи поняття «Академічна доброчесність», а також план дій по впровадженню цих принципів в своєму ЗВО.

Одним із інструментів дотримання академічної чесності є кодекс честі, який приймають університети. Кодекс честі це документ, який встановлює загальні моральні принципи та правила етичної поведінки осіб, що працюють і навчаються у ЗВО.

На сьогоднішній день все більше університетів приєднується до Проекту, приймаються Кодекси честі. З метою прищеплення навичок написання та оформлення наукових текстів, популяризації культури академічного письма у студентів, розробляється і впроваджується курс «Основи академічного письма».

Проект SAIPU повинен зіграти одну з визначальних ролей в трансформації українського суспільства – змінюючи систему вищої освіти, він одночасно змінюватиме суспільні цінності, носіями яких стануть випускники і студенти ЗВО.

Відкритий доступ до інформації є надійним засобом сприяння науковій доброчесності. На часі створення в Україні єдиного національного репозитарію академічних текстів, який ініціює Міністерство освіти і науки України. Даний ресурс буде доступний усім вишам і дозволить автоматизувати (спростити) перевірку текстів на унікальність. Дієвим механізмом реалізації цього антиплагіатного заходу є створення у вишах інституційних репозитаріїв – електронних архівів інтелектуальних продуктів університетської спільноти.

Бібліотеки ЗВО зі своїми ресурсами є підсистемою навчального закладу, складовою інформаційно-освітнього середовища ЗВО, це той підрозділ ЗВО, який відповідає за інформаційну підтримку навчального, наукового і виховного процесу. Діяльність бібліотеки тісно пов'язана з ЗВО і цей зв'язок носить системний характер. Тому серед завдань, які ставить перед собою бібліотека ЗВО є інформування спільноти ЗВО (студентів, науково-педагогічних працівників) щодо Проекту і участі ЗВО в ньому.

Враховуючи важливість та актуальність даної проблеми Українська бібліотечна асоціація (УБА) у 2016 р. започаткувала проект «Культура академічної доброчесності: роль бібліотек». Він спрямований на включення бібліотек різних типів, видів, підпорядкування у процес формування в суспільстві культури академічної доброчесності, запобігання проявам шахрайства, плагіату, корупції у сфері освіти та науки, зокрема, в школах і університетах.

УБА розроблено інформаційну листівку, підготовлені методичні, довідкові, інформаційні матеріали за різною тематикою, дотичною до проведення чесного та якісного навчання і дослідження.

У рамках реалізації проекту передбачається проведення інформаційних занять та тренінгів для бібліотекарів і користувачів (учнів, студентів, викладачів, науковців та ін.), а також дискусій, круглих столів із питань академічної доброчесності, запобігання плагіату із залученням всіх учасників освітнього та наукового процесів.

Прийняття і підтримка кожним учасником освітнього процесу. Проекту сприяння академічній доброчесності є запорукою гарного місця працевлаштування та основою стратегії життєвого успіху в цілому.

Тема 2. Нормативно-правове забезпечення академічної доброчесності в УДПУ імені Павла Тичини.

Ми, студенти, професорсько-викладацький колектив, адміністрація та співробітники Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, усвідомлюючи важливість дотримання етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень, ухвалюємо цей Кодекс академічної доброчесності й зобов'язуємося слідувати йому.

1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1.1. Кодекс академічної доброчесності Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (далі – Університет) установлює загальні етичні принципи та правила поведінки, якими мають керуватися студенти, викладачі, адміністрація та співробітники університету (далі – учасники освітнього процесу) під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності; визначає особливості дотримання академічної доброчесності педагогічними, науково-педагогічними працівниками та здобувачами освіти; види академічної відповідальності педагогічних, науково-педагогічних працівників та здобувачів освіти; права осіб, щодо яких порушено питання щодо недотримання ними академічної доброчесності.

1.2. Дія Кодексу поширюється на всіх учасників освітнього процесу Університету.

1.3. Педагогічні, науково-педагогічні працівники Університету зобов'язані дотримуватися в освітньому процесі та науковій (творчій) діяльності академічної доброчесності та забезпечувати її дотримання здобувачами освіти.

1.4. Особи, які навчаються в Університеті, зі свого боку, зобов'язані виконувати вимоги освітньої (наукової) програми (індивідуального навчального плану (за наявності), дотримуючись академічної доброчесності, та досягати визначених для відповідного рівня вищої освіти результатів навчання (пункт 3 статті 63 Закону України «Про вищу освіту»).

1.5. Університет зобов'язаний вживати заходів, у тому числі шляхом запровадження відповідних новітніх технологій, щодо запобігання та виявлення академічного плагіату в наукових роботах педагогічних, науковопедагогічних, інших працівників і здобувачів вищої освіти та притягнення їх до дисциплінарної відповідальності (пункт 1 частини третьої статті 32 Закону України «Про вищу освіту»).

1.6. У цьому Кодексі, відповідно до положень Закону України «Про освіту», терміни і поняття вживаються в такому значенні: Академічна добродесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил провадження освітньої (освітньо-творчої) та наукової (науково-технічної) діяльності, які є обов'язковими для всіх учасників (суб'єктів) такої діяльності та мають на меті забезпечувати довіру

Академічна свобода – самостійність і незалежність учасників освітнього процесу під час провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та/або інноваційної діяльності, що здійснюється на принципах свободи слова, думки і творчості, поширення знань та інформації, вільного оприлюднення і використання результатів наукових досліджень з урахуванням обмежень, установлених законом.

Академічний (освітній, освітньо-науковий, науковий) текст – текстова, ілюстративна публікація, твір або інший об'єкт інтелектуальної власності, що створюється у процесі освітньої (освітньо-творчої) або наукової (науковотехнічної) діяльності, зокрема, але не виключно, з метою вступу на навчання, виконання вимог освітньої програми чи її окремих компонентів, проходження атестації, присвоєння (присудження) кваліфікації, наукового ступеня (ступеня доктора мистецтв), педагогічного, вченого або іншого звання, участі у конкурсі, фіксування та оприлюднення наукових (науково-технічних) результатів, здійснення навчально-методичної діяльності. Заклад освіти – юридична особа публічного чи приватного права, основним видом діяльності якої є освітня діяльність.

Індивідуальний навчальний план – документ, що визначає послідовність, форму і темп засвоєння здобувачем освіти освітніх компонентів освітньої програми з метою реалізації його індивідуальної освітньої траєкторії та розробляється закладом освіти у взаємодії із здобувачем освіти за наявності необхідних для цього ресурсів.

Освітній процес – система науково-методичних і педагогічних заходів, спрямованих на розвиток особистості шляхом формування та застосування її компетентностей. Викладацька діяльність – діяльність, яка спрямована на формування знань, інших компетентностей, світогляду, розвиток інтелектуальних і творчих здібностей, емоційно-вольових та/або фізичних якостей здобувачів освіти (лекція, семінар, тренінг, курси, майстер-клас, вебінар тощо), та яка провадиться педагогічним (науково-педагогічним) працівником, самозайнятою особою (крім осіб, яким така форма викладацької діяльності заборонена законом) або іншою фізичною особою на основі відповідного трудового або цивільно-правового договору.

Освітня діяльність – діяльність суб’єкта освітньої діяльності, спрямована на організацію, забезпечення та реалізацію освітнього процесу у формальній та/або неформальній освіті. Педагогічна діяльність – інтелектуальна, творча діяльність педагогічного (науково-педагогічного) працівника або самозайнятої особи у формальній та/або неформальній освіті, спрямована на навчання, виховання та розвиток особистості, її загальнокультурних, громадянських та/або професійних компетентностей.

Результати навчання – знання, уміння, навички, способи мислення, погляди, цінності, інші особисті якості, набуті у процесі навчання, виховання та розвитку, які можна ідентифікувати, спланувати, оцінити і виміряти та які 4 особа здатна продемонструвати після завершення освітньої програми або окремих освітніх компонентів. Якість освітньої діяльності – рівень організації, забезпечення та реалізації освітнього процесу, що забезпечує здобуття особами якісної освіти та відповідає вимогам, встановленим законодавством та/або договором про надання освітніх послуг.

1.7. Загальними принципами академічної доброчесності, якими мають керуватися учасники освітнього процесу, є:

Принцип законності – суворе дотримання законодавства всіма учасниками освітньої діяльності.

Принцип чесності та порядності – інтелектуальна та особиста чесність у процесі навчання, викладання, наукових досліджень, недопущення будь-яких форм обману, неправдивих тверджень, брехні, шахрайства, крадіжки або інших форм нечесної поведінки.

Принцип справедливості – неупереджене ставлення учасників освітньої діяльності одне до одного, прозоре та об’єктивне оцінювання результатів діяльності.

Принцип взаємної довіри та взаємодопомоги – вільний обмін ідеями та інформацією в освітньому середовищі, співпраця та вільне продукування нових ідей, орієнтація на суб’єкт-суб’єктну або партнерську взаємодію.

Принцип поваги – виявлення поваги як до себе, так і до інших, незалежно від віку, статі та статусу; уникнення зловживань посадовим становищем виборними чи призначеними представниками Університету.

Принцип відповідальності – сумлінне виконання своїх зобов’язань, протистояння будь-яким формам дискримінації, ганебним учинкам, негативному впливу інших осіб, здатність брати на себе відповідальність за результати своєї діяльності, готовність подавати приклад відповідальної поведінки.

Принцип компетентності й професіоналізму – підтримання найвищого рівня компетентності, підвищення свого рівня навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності.

Принцип прозорості – уникнення зловживань посадовим становищем виборними чи призначеними представниками Університету, прозорість і публічність прийняття та виконання управлінських рішень, освітньої, науково-дослідницької, господарської та фінансової діяльності.

Дотримання зазначених вище принципів має бути справою доброчесності всіх без винятку членів університетської спільноти.

2. ПРАВИЛА ТА ПОЛІТИКА АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ УНІВЕРСИТЕТУ

2.1. Учасники освітнього процесу Університету зобов'язані: – дотримуватися вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів Університету, не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами; 5 – дотримуватися моральних норм та правил етичної поведінки; – відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та самостійно виконувати необхідні навчальні, дослідницькі та робочі завдання; – своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню славних традицій Університету; – вшановувати та вивчати минуле Університету, творчі здобутки його визначних учених, педагогів, випускників; – сприяти розвитку позитивної репутації Університету; – сприяти попередженню й запобіганню різних видів порушень під час усіх видів діяльності; – сприяти становленню та розвитку партнерських відносин між учасниками освітнього процесу; – підтримувати атмосферу довіри, відповідальності та взаємодопомоги в університетському співтоваристві; – дотримуватися принципів та правил академічної доброчесності.

2.2. Дотримання академічної доброчесності педагогічними та науковопедагогічними працівниками передбачає: – посилення на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; – дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права; – особисту відповідальність за якість та змістове наповнення академічних текстів; – надання достовірної інформації про методики і результати досліджень, джерела використаної інформації та власну педагогічну (науковопедагогічну, творчу) діяльність; – контроль за дотриманням академічної доброчесності здобувачами освіти; – об'єктивне оцінювання результатів навчання.

2.3. Дотримання академічної доброчесності здобувачами освіти передбачає: – самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та

підсумкового контролю результатів навчання (для осіб з особливими освітніми потребами ця вимога застосовується з урахуванням їхніх індивідуальних потреб і можливостей); – посилення на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; – дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права; – надання достовірної інформації про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використанні методики досліджень і джерела інформації.

2.4. Порушенням академічної доброчесності вважається: – академічний плагіат – оприлюднення (частково або повністю) 6 наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства; – корупція – використання родинних або службових зв'язків для отримання позитивної або вищої оцінки при складанні будь-якого виду підсумкового контролю або переваг у роботі; – необ'єктивне оцінювання – свідоме завищення або заниження оцінки результатів навчання здобувачів освіти; – несанкціонована співпраця – надання навмисної чи усвідомленої допомоги (чи їх спроба), придбання в інших осіб чи організацій з наступним поданням як власних результатів навчальної та наукової діяльності (звітів, рефератів, контрольних, розрахункових, курсових, дипломних та магістерських робіт, есе, статей, монографій, навчальних посібників тощо); – обман – надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу; формами обману є, зокрема, академічний плагіат, фабрикація, фальсифікація та списування; – списування – виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, крім дозволених для використання, зокрема під час оцінювання результатів навчання; – фабрикація – вигадкування даних чи фактів, що використовуються в освітньому процесі або наукових дослідженнях; – фальсифікація – свідомо зміна чи модифікація вже наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень; – хабарництво – надання (отримання) учасником освітнього процесу чи пропозиція щодо надання (отримання) коштів, майна, послуг, пільг чи будь-яких інших благ матеріального або нематеріального характеру з метою отримання неправомірної переваги в освітньому процесі; – шахрайство – підробка підписів в офіційних документах (залікових книжках, актах, звітах, угодах тощо); використання під час контрольних заходів заборонених допоміжних матеріалів або технічних засобів; проходження процедур контролю знань підставними особами; здавання або репрезентація різними особами робіт з однаковим змістом як результату навчальної чи наукової діяльності.

2.5. За порушення академічної доброчесності, зазначені в п. 2.4. цього Кодексу, педагогічні та науково-педагогічні працівники Університету, відповідно до статті 42. Закону України «Про освіту», можуть бути притягнені до такої академічної та дисциплінарної відповідальності:

2.5.1. У разі вчинення академічного плагіату, фабрикації та фальсифікації: – відмова у присудженні наукового ступеня чи присвоєнні вченого звання; – позбавлення присудженого наукового (освітньо-творчого) ступеня чи присвоєного вченого звання; 7 – відмова в присвоєнні або позбавлення присвоєної кваліфікаційної категорії.

2.5.2. У разі хабарництва: – позбавлення права брати участь у роботі визначених законом органів чи займати визначені законом посади; – недопущення до участі в конкурсі на заміщення посади науковопедагогічного працівника; – звільнення.

2.5.3. У разі приниження людської гідності або дискримінації будь-якого учасника освітнього процесу чи в інший спосіб посягання на права людини, обману та академічного шахрайства, необ'єктивного оцінювання, надання здобувачам освіти під час проходження ними оцінювання результатів навчання допомоги чи створення перешкод, не передбачених умовами та/або процедурами проходження такого оцінювання, несанкційованої співпраці: – догана; – позбавлення на певний строк премій, надбавок, інших заохочень, визначених чинним трудовим законодавством, Колективним договором, внутрішніми правовими актами.

2.6. За порушення академічної доброчесності, зазначені в п. 2.4. цього Кодексу, здобувачі освіти можуть бути притягнені до такої академічної та дисциплінарної відповідальності: – повторне проходження оцінювання (контрольна робота, іспит, залік тощо); – повторне проходження відповідного освітнього компонента освітньої програми; – відрахування із закладу освіти; – позбавлення академічної стипендії; – позбавлення наданих закладом освіти пільг з оплати навчання.

2.7. Види академічної відповідальності (у тому числі додаткові та/або деталізовані) учасників освітнього процесу за конкретні порушення академічної доброчесності визначаються спеціальними законами та внутрішніми положеннями Університету, що затверджені вченою радою та погоджені з відповідними органами самоврядування здобувачів освіти в частині їхньої відповідальності.

2.8. Дотримання принципів і правил академічної доброчесності учасниками освітнього процесу є складовою внутрішньої системи забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти Університету, яка

регламентується Положенням про організацію освітнього процесу в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (затверджено рішенням вченої ради від 09.02.2021 р., протокол № 11).

2.9. З метою забезпечення якості вищої освіти і наукової діяльності в Університеті обов'язковій перевірці на плагіат підлягають такі академічні тексти: – твори, створені здобувачами вищої освіти, кваліфікаційні роботи, 8 організацію перевірки яких здійснюють завідувачі відповідних кафедр; – науково-методичні праці, авторами яких є педагогічні, науковопедагогічні та наукові працівники Університету; – рукописи статей, тези доповідей, які надходять до редакцій наукових журналів або оргкомітетів заходів наукового, науково-технічного і науково-методичного спрямування (конференцій, семінарів) Університету; – дисертаційні роботи й автореферати.

2.10. Перелік осіб, які безпосередню проводять перевірку на плагіат творів, зазначених у пп. 2.9, визначається наказом ректора Університету.

2.11. Реалізація політики академічної доброчесності Університету здійснюється через обов'язкове інформування/пропагування учасників освітньо-наукового процесу про необхідність дотримання принципів та норм академічної чесності, професійної етики шляхом: – ознайомлення всіх учасників освітнього процесу із нормами цього Кодексу; – інформування на веб-сайті Університету та в соціальних мережах про заходи щодо забезпечення академічної доброчесності; – проведення тренінгів і семінарів для учасників освітнього процесу з основ академічного письма, етики та доброчесності, із захисту прав інтелектуальної власності та трансферу технологій з метою заохочення їх до етичної поведінки та формування навичок протидії академічній нечесності; – створення і функціонування системи запобігання та виявлення академічного плагіату відповідно до Положення «Про запобігання та виявлення академічного плагіату в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини» (затверджено рішенням вченої ради від 24.01.2017 р., протокол № 8, зі змінами) та Порядку перевірки дисертаційних робіт на наявність академічного плагіату, поданих до розгляду в спеціалізованій вченій раді в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (затверджено рішенням вченої ради від 28.09.2021 р., протокол № 3, зі змінами); – діяльності Комісії з питань академічної доброчесності Університету; – протидії будь-яким проявам неправомірної вигоди; – формування умов для розвитку взаємної довіри й поваги між учасниками освітнього процесу; – вивчення досвіду вітчизняних та зарубіжних закладів освіти щодо реалізації академічної доброчесності в освітньому середовищі.

2.12. Питання про дотримання учасниками освітнього процесу принципів і правил академічної доброчесності розглядаються на засіданнях вченої ради Університету, вчених рад факультетів/інституту, студентської ради Університету, студентських рад факультетів/інституту та засіданнях кафедр.

2.13. Контроль за дотриманням академічної доброчесності здійснюють завідувачі відповідних кафедр. За інформування здобувачів освіти про 9 неприпустимість порушення академічної доброчесності, реалізацію заходів щодо запобігання проявам академічної нечесності на факультетах/інституті відповідають декани/директор, їх заступники, гаранті ОП, куратори академічних груп.

3. КОМІСІЯ З ПИТАНЬ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ В УНІВЕРСИТЕТІ

3.1. З метою моніторингу дотримання учасниками освітнього процесу моральних та правових норм цього Кодексу в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини створюється Комісія з питань академічної доброчесності (далі – Комісія).

3.2. Комісія є дорадчим органом Університету, на яку покладено такі завдання: – виявляти порушення академічної доброчесності з боку учасників освітнього процесу; – розглядати скарги про підозру в застосуванні неетичних практик в освітній і науковій діяльності; – одержувати і розглядати заяви щодо порушення Кодексу та надавати пропозиції адміністрації Університету (факультетів/інституту) щодо накладання відповідних санкцій.

3.3. Комісія у своїй роботі керується Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», іншими чинними нормативноправовими актами, Статутом Університету, цим Кодексом, «Положенням про організацію освітнього процесу в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини», «Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини», «Порядком перевірки дисертаційних робіт на наявність академічного плагіату, поданих до розгляду в спеціалізовані вчені ради в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини».

3.4. Склад Комісії затверджується вченою радою Університету та наказом ректора терміном на один рік.

3.5. До членів Комісії не можуть обиратися особи, які притягувалися до відповідальності за порушення цього Кодексу. Члени Комісії, проти яких висунуто звинувачення в порушенні цього Кодексу, не можуть брати участь у її засіданнях. Члени Комісії, які були звинувачені в порушенні цього Кодексу, усуваються від діяльності в Комісії, а на їхнє місце обирається інша особа.

3.6. Голова Комісії, його заступник і секретар обираються з числа її членів на першому засіданні простою більшістю голосів шляхом відкритого голосування.

3.7. Засідання Комісії вважається правомірним, якщо в ньому беруть участь 2/3 складу її членів.

3.8. Рішення Комісії приймаються на її засіданні простою більшістю голосів відкритим голосуванням і оформляються протоколом, який 10 підписують голова і секретар Комісії.

3.9. Учасник освітнього процесу, який став свідком або має серйозну причину вважати, що стався факт порушення цього Кодексу, повинен повідомити про це Комісії. Неприйнятно подавати (підтримувати подання) безпідставних скарг або скарг без підпису. У цьому випадку голова Комісії не пізніше, ніж через 10 днів після подання скарги, оголошує про проведення засідання, на якому відбувається розгляд скарги. Особа, що подала скаргу, повинна викласти в ній аргументи, які свідчать про порушення академічної доброчесності, та надати відповідні докази.

3.10. Якщо учасник освітнього процесу має сумніви або непевність, що його дії або бездіяльність можуть порушити Кодекс, він може звернутися за консультацією до Комісії.

3.11. Процедура розгляду питання щодо порушення академічної доброчесності включає такі стадії: Повідомлення особи про подання скарги. Відповідач має бути ознайомлений із висунутою проти нього підозрою, особливостями процедури розгляду означеного питання. Допускається право вето відповідача щодо будь-якого члена Комісії, якщо підозри в його упередженості є обґрунтованими. Учасник освітнього процесу може визнати свою провину в допущеному порушенні.

У такому разі розслідування не проводиться, а факт визнання провини враховується при визначенні виду академічної відповідальності. Проведення розслідування. Процедура розгляду питання передбачає: опитування свідків (свідком може бути будь-який учасник освітнього процесу, якому відомі обставини, що стосуються справи); вивчення першоджерел (публікації, підсумкові роботи); проведення консультацій з експертами (експертом може бути особа, якій доручено провести дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи, й дати висновок із питань, які виникають під час розгляду справи і стосуються сфери її спеціальних знань); інші заходи, необхідні для проведення об'єктивного розслідування.

Завершення розслідування та підготовка звіту. За результатами розгляду питання та з'ясування всіх обставин Комісія готує письмовий звіт, який містить

такі складові: вступна частина (дата складання та строки проведення розслідування, учасники процедури розгляду порушення правил академічної чесності та зміст скарги); описова частина (інформація по суті питання, яка була розглянута Комісією); мотивувальна частина (обставини та докази, які комісія взяла до уваги); резолютивна частина (офіційні висновки та рекомендації для прийняття рішення).

Якщо будь-який член Комісії не погоджується зі звітом, він має право викласти окремо свою думку, що є невід'ємною частиною звіту. Усі учасники процесу мають бути ознайомлені з результатами розгляду питання і в разі наявності подати письмові зауваження або заперечення до звіту.

3.12. Кожна особа, щодо якої порушено питання щодо недотримання нею академічної доброчесності, має такі права: 11 – ознайомлюватися з усіма матеріалами перевірки щодо встановлення факту порушення академічної доброчесності, подавати до них зауваження; – особисто або через представника надавати усні та письмові пояснення або відмовитися від надання будь-яких пояснень, брати участь у дослідженні доказів порушення академічної доброчесності; – знати про дату, час і місце та бути присутньою під час розгляду питання про встановлення факту порушення академічної доброчесності та притягнення її до академічної відповідальності; – оскаржити рішення про притягнення до академічної відповідальності до органу, уповноваженого розглядати апеляції, або до суду.

3.13. Звіт Комісії про розгляд питання щодо порушення академічної доброчесності надсилається впродовж трьох днів ректору Університету, який на його підставі приймає рішення про винуватість або невинуватість особи, проти якої було подано скаргу, та притягнення її до академічної відповідальності або застосування заходів дисциплінарного чи виховного характеру (у разі доведення провини). Прийняте рішення є підставою для видання відповідного наказу по Університету. У разі виникнення нових обставин справи або недостатнього вивчення Комісією усіх поданих матеріалів ректор Університету може направити справу на додатковий розгляд.

3.14. Комісія повинна забезпечити конфіденційність розгляду питання щодо порушення академічної доброчесності та не допускати поширення інформації за межі відповідних регламентних процедур. Лише учасники процедури розгляду порушення академічної доброчесності можуть бути ознайомлені зі змістом скарги та матеріалами справи.

3.15. Рішення про притягнення до академічної відповідальності може бути оскаржене в письмовій формі впродовж десяти днів з моменту ознайомлення з прийнятим рішенням. Апеляція подається на ім'я ректора Університету, який призначає склад апеляційної комісії для повторного розгляду справи.

Апеляційна комісія, у свою чергу, розглядає питання за процедурою, зазначеною у пп. 3.11–3.12, та готує новий звіт про порушення академічної доброчесності, який передає на розгляд ректору Університету. Остаточне рішення приймається ректором Університету або уповноваженою ним особою.

4. ЗАКЛЮЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

4.1. Усі учасники освітнього процесу в Університеті зобов'язані знати Кодекс. Незнання або нерозуміння норм цього Кодексу саме по собі не є виправданням неетичної поведінки.

4.2. Порушення норм цього Кодексу може передбачати накладання санкцій, аж до відрахування або звільнення з Університету, за поданням Комісії.

4.3. Кодекс затверджується вченою радою Університету.

Академічна культура та доброчесність як соціальний капітал сучасного університету

Система освіти є одним з найбільш важливих чинників зміни свідомості людини. З огляду на це, від світоглядного змісту та якості освіти залежить те, яким чином будуть формуватися суспільні відносини, на яких цінностях, принципах, ідеях. Університети відіграють вирішальну роль у передачі й розповсюдженні культурного та соціального капіталу. Саме тут зростає нове покоління національних еліт, яке через декілька років почне приймати основні рішення. Саме від нього залежатиме те, які відносини складатимуться в економіці, політиці, бізнесі та соціальній сфері.

Вища школа – це своєрідна модель суспільства. На час навчання у вузі припадає період становлення і формування цінностей, установок і моделі поведінки, котрі визначатимуть місце молоді людини у дорослому житті. Тому утвердження принципів академічної культури та доброчесності в навчальних закладах слугує передумовою розбудови сильної громадянської культури в суспільстві в цілому. Культивування у молоді поваги до свободи та гідності людини, її індивідуальності, до інтелектуальної власності та авторських прав є важливою гуманітарною складовою здійснення успішних реформ в українському суспільстві.

В умовах сучасного стану університетської освіти України принципи академічної культури та доброчесності або сприймаються як щось абстрактне, модне, про що часто згадують на словах, але не використовують на ділі, або, у кращому випадку, як підстава заборонити студентам і викладачам безконтрольно та безвідповідально використовувати чужі думки, видаючи їх за свої, і визначити порядок покарання за плагіат і списування. У цьому розумінні академічна доброчесність зводиться до правил роботи з інформацією. На наш

погляд, таке розуміння проблеми занадто вузьке, оскільки суть її розв'язання полягає, насамперед, у світоглядно-ціннісній площині.

Тема 3. Забезпечення академічної доброчесності у наукових дослідженнях.

Виховання фундаментальних цінностей і вкоріненні їх у поведінці молодшої людини закладає базу соціально відповідальної поведінки студентів і після закінчення вузу, а засвоєння та дотримання інститутів академічної культури та доброчесності (кодексу честі) позитивно впливає і визначає установки, цінності студента і поза межами навчального закладу.

Академічна доброчесність вимагає, щоб і студент, і викладач, і дослідник почували себе вільними від руйнівного впливу корупції та академічного консерватизму. Слід підтримувати прагнення бути чесними та відкритими у висловлюванні своїх думок, бо в атмосфері, де вчений відчуває себе вільним у висловленні своєї думки, можна досягти реального інтелектуального і матеріального прогресу. Проте, академічна доброчесність передбачає не тільки академічну свободу, але й відповідальність за кожне висловлене судження, оцінку, будь-який здійснений людиною вчинок.

Подолання академічної недоброчесності перш за все потребує апеляції до гідності людини, до її самоповаги та поваги до інших. Досвід переконує: чим вищий рівень взаємоповаги, чесності та довіри одне до одного у суспільстві, тим вищий рівень його соціально-економічного поступу. І навпаки, нівеляція гідності людини завжди породжує порушення цінностей і поведінки, призводить до ослаблення та деморалізації колективу, суспільства. Людині чесній і законослухняній академічна доброчесність ніяким чином зашкодити не може, і, до речі, саме такі люди це нововведення сприймають спокійно.

У всьому цивілізованому академічному світі давно вже прийшли до висновку: загальний розвиток важливіший за вузькопрофільний академічний, оскільки дозволяє сформувати у стінах вузу не просто фахівця, а соціально активного і відповідального громадянина, лідера, який здатен допомогти змінити світ та інших людей на краще і саме у цьому виявити свою необхідність як для суспільства, так і для своєї альма-матер. Це основна мета академічної культури та доброчесності. Від неухильного та послідовного дотримання академічної культури та доброчесності у навчальному закладі залежить те, чи стане він для своїх випускників рідним, чи відчуватимуть вони після завершення навчання відповідальність за його долю під час свого подальшого життя та професійного зростання.

Три практичні напрями, зміни в яких можуть забезпечити підвищення якості освітньої діяльності в університетах України:

1) культивування академічної культури і доброчесності, шляхом впровадження в дію інституту Кодексу честі, яким мають бути обумовлені правила поведінки і роботи студентів, викладачів та інших працівників університету;

2) збільшення кількості вибіркової дисциплін у навчальних планах. Вільний вибір студента робить його не тільки вмотивованим до навчання, підвищує відповідальність за власний вибір, але й виявляє ступінь важливості запропонованої викладачем дисципліни і формує рейтингову оцінку діяльності викладача. А це потужний стимул для самовдосконалення останнього;

3) використання творчого потенціалу студентів і залучення їх до підготовки навчальних матеріалів, що використовуються в аудиторії. Молоді люди, що зростають у світі сучасних технологій, так звані digital natives, можуть знаходити і обробляти інформацію іноді швидше й краще, ніж представники старшого покоління. Визнання цього факту, довіра до творчих здібностей молодшої людини, активна співпраця зі студентом, ставлення до нього як до партнера у процесі пошуку знань можуть забезпечити успішну академічну діяльність.

Інституційні засади академічної доброчесності в аспекті розвитку навчальних закладів та кар'єри академічного персоналу

Процес побудови кар'єри в освітньо-науковій сфері пов'язаний із системними та інституційними правилами, традиціями ієрархічних відносин, професійною етикою в сфері освітньої та наукової діяльності. Наразі розвитку академічної недоброчесності у цьому процесі сприяють низка факторів, як-то ієрархічний устрій посад і звань, система розподілу навантаження, застаріла матеріально-технічна база, заформалізовані вимоги до здобувачів наукових ступенів тощо.

Середня і вища освіта та наукова діяльність є, по-перше, пріоритетними напрямками державної діяльності, по-друге – системою взаємовідносин між учасниками цієї діяльності. У такій системі вкрай важливі динаміка і статика позицій учасників, їхні взаємозв'язки та корпоративна культура, тобто низка стохастичних і сталих модулів, які об'єднують учасників професійного середовища і визначають специфіку його функціонування.

Факторами приналежності до академічного й навчального середовищ й успішна діяльність в них напряму залежать від дотримання загальноприйнятого кодексу поведінки. Позицію працівника сфери освіти і науки визначають не тільки особистісні, наукові, педагогічні, громадські

досягнення, а й система відносин з адміністрацією, дотримання норм та правил функціонування в колективі.

Суб'єктивні чинники, що впливають на статус в академічній та освітянській сферах мають бути мінімізовані, а більша вага має бути призначена об'єктивним досягненням працівника за чіткими та регламентованими законом і внутрішніми документами правилами, в яких необхідне визначення конкретних санкцій за їх порушення. Розробка та затвердження таких документів – прерогатива Асоціацій навчальних та наукових установ, Конференцій керівників, професійних асоціацій, об'єднань осіб, що навчаються тощо. Тобто організації, діяльність яких регулюється спільними принципами, мають посідати домінуючу роль у формуванні державної політики у сфері освіти і науки, саме вони забезпечать дотримання високої академічної культури, формування відповідного етосу, впровадження практик доброчесності у навчальний процес та наукові дослідження.

Важливим засобом інституціоналізації академічної доброчесності є введення цього і похідних від нього понять у державну освітню та наукову системи через Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту» та «Про наукову і науково-технічну діяльність», що, до речі, передбачено проектом змін до Закону України «Про вищу освіту».

Академічна доброчесність із етичної та ціннісної категорії має стати юридичною дефініцією, що передбачає відповідальність і відповідні санкції. Особа, чиї дії класифіковані як порушення, залучається до відповідальності, її може бути позбавлено або відмовлено їй у присудженні наукового ступеня (вченого звання); така особа може бути позбавлена права участі в роботі певних органів або обіймання певних посад. Впровадження інструменту санкцій і відповідальності є необхідною та достатньою умовою для формування освітянських й академічних середовищ і підвищення якості освіти і наукових досліджень.

На інституціональному рівні принципи академічної доброчесності мають бути представлені в нормативних документах, що регламентують діяльність вищого навчального закладу – Статуті, колективному договорі, правилах внутрішнього розпорядку. Норми і правила академічної етики можуть визначатися, також, такими документами, як Кодекс честі (студентів, викладачів, дослідників) і Стратегія (програма) розвитку.

Прояви академічної недоброчесності

Феномен академічної нечесності (недоброчесності, недобросовісності) є багатограним та може набувати різних проявів. В його основі лежить умисне порушення загальноприйнятих в академічному середовищі моральних і

правових норм, зазвичай з метою отримання певних переваг. У будь-якому разі поширеність таких проявів завдає нищівного удару по якості освіти та якості наукових досліджень, перетворюючи їх на протилежні феномени – дипломовану псевдоосвіту та небезпечну псевдонауку.

Прояви академічної недоброчесності можна розділити на дві групи: недоброчесність в освітній діяльності та недоброчесність в науковій діяльності. Проте такий поділ є доволі умовним, адже в сучасних умовах освітня діяльність нерозривно пов'язана з науковою. Нижче спробуємо навести основні форми проявів академічної недоброчесності.

Найпоширенішим проявом академічної недоброчесності безперечно є *плагіат*, тобто навмисне чи усвідомлене оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору (тексту або ідей) під іменем особи, яка не є автором цього твору, без належного оформлення посилань. Плагіат може мати місце як при виконанні начальних завдань, так і в науковій діяльності. Іноді трапляється й таке явище як *самоплагіат* (англ. – self-plagiarism,

«recycling fraud»), який передбачає використання власних попередніх праць автора в іншому контексті, без посилань на те, що такий текст вже був раніше використаний або опублікований.

Списування відповідей у іншої особи при складанні будь-якого виду підсумкового або поточного контролю (іспиту, тесту тощо) є проявом недоброчесності, який має стосунок здебільшого до освітнього процесу.

Придбання в інших осіб чи організацій з наступним поданням як власних результатів навчальної та наукової діяльності (звітів, рефератів, контрольних, розрахункових, курсових, дипломних та магістерських робіт, есе, статей, монографій, навчальних посібників тощо) є напевно сьогодні одним з найпоширеніших проявів недоброчесності поряд з плагіатом.

Цілу групу проявів академічної недоброчесності можна назвати академічним шахрайством (англ. - cheating), яке може набувати таких форм:

Підтасовування, фальсифікація пунктів бібліографії зазвичай виявляється у формі посилання на джерела, які не використовувалися в роботі.

Підтасовування, фальсифікація самих результатів наукових досліджень, тобто представлення емпіричних даних, які відрізняються від дійсно отриманих з метою підтвердження власних теоретичних побудов.

Симуляція погіршення стану здоров'я, хвороби, з метою уникнення контрольних заходів є проявом недоброчесності, який часто підкріплюється фіктивними лікарськими довідками, отриманими незаконним способом. З розвитком інформаційних технологій, мінітюаризацією електронних пристроїв такий поширений до цього часу прояв недоброчесності як використання під час

контрольних заходів (іспиту, тесту, контрольної роботи тощо) заборонених допоміжних матеріалів (шпаргалок, конспектів тощо) поступово змінюється на використання під час контрольних заходів заборонених технічних засобів (мікронавушників, телефонів, смартфонів, планшетів тощо).

До шахрайства також належить підробка підписів в офіційних документах (залікових книжках, актах, звітах, угодах тощо).

Існує ще декілька способів академічного шахрайства, які поширені серед осіб, що здобувають освіту, а саме: проходження процедур контролю знань підставними особами; здавання або репрезентація різними особами робіт з однаковим змістом як результату навчальної чи наукової діяльності; написання не своїх варіантів завдань на контрольних заходах; використання системи прихованих сигналів (звукових, жестових та ін.) при виконанні групових контрольних заходів, тестів, тощо з однаковими варіантами; отримання несанкціонованої допомоги при виконанні тих завдань, які передбачають самостійне виконання.

Фабрикація даних або результатів, тобто отримання або оприлюднення результатів досліджень, без проведення самого дослідження (експерименту, вимірювань тощо), найчастіше характерна при здійсненні наукової (читай - псевдонаукової) діяльності.

Наявність окремих норм та вимог щодо обов'язковості оцінювання наукових доробків з боку представників наукової спільноти викликає до життя таку форму недобросовісності як надання відгуків або рецензій на наукові або навчальні роботи без належного проведення їх експертизи.

Недобросовісна конкуренція між особами, що здобувають освіту, або поміж науковцями іноді призводить до такого феномену як завдання шкоди, псування, саботаж навчальної або дослідницької роботи інших осіб (псування, знищення цифрових файлів, паперових матеріалів тощо). Імітація наукової та освітньої діяльності часто пов'язана з таким проявом нечесності як включення до списку авторів наукових, начальних видань або виконавців проекту осіб, які не брали участь у підготовці (написанні) та в отриманні наукових результатів. Часто такі дії стають «узвичаєною традицією» у вітчизняних ЗВО та академічних інститутах, коли до списку виконавців «автоматично» включають керівників наукових та навчальних установ, підрозділів, керівників дипломних робіт, магістерських та докторських дисертацій.

Розглядаючи такий прояв як отримання або пропонування неправомірних винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг у навчальній, дослідницькій чи трудовій діяльності (корупція, хабарництво), варто відзначити він може бути характерним на будь-якому рівні функціонування освітньо-

наукової системи: від корупційних діянь на найвищому рівні при розподілі бюджетного фінансування до «звичайного» оплаченого отримання оцінок за заліки, іспити. До проявів такого штибу варто віднести також використання родинних або службових зв'язків для отримання позитивної або вищої оцінки при складанні будь-якого виду підсумкового контролю або переваг у науковій роботі.

Кримінальний відтінок має і така форма недоброчесності, як використання шантажу чи підкупу в навчальній та науковій діяльності.

Частина з перерахованих вище проявів академічної недоброчесності, може бути поєднана в групу з назвою «несанкціонована співпраця», яка крім всього передбачає надання допомоги для здійснення акту академічної нечесності – навмисна чи усвідомлена допомога або спроба допомоги іншому вчинити акт академічної нечесності.

Серед інших проявів академічної не доброчесності зазначимо наступні.

Примусові благодійні внески та примусова праця. Примус студентів сплачувати гроші чи виконувати певну працю під загрозою зумисно завдати шкоди інтересам та правам студента у навчанні, побуті чи інших питаннях. *Конфлікт інтересів.* Реальна та потенційна суперечність між особистими майновими, немайновими інтересами особи чи близьких їй осіб та її повноваженнями, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, а також на вчинення чи невчинення дій під час виконання наданих їй повноважень. У випадку з потенційною суперечністю мова йде про випадки, коли відповідач завчасне не попередив осіб, залежних від результатів прийнятого рішення, про наявність такої суперечності.

Непотизм та перевищення повноважень. Використання родинних зв'язків чи службового становища для отримання переваг у навчальній, позанавчальній, науковій чи адміністративній сфері.

Як підсумок, зазначимо, що замовчування або покривання дій, які можуть бути витлумачені як академічна недоброчесність, само по собі вже є проявом академічної недоброчесності.

Етичні принципи у ЗВО.

Найчастіше етичні кодекси університетів складаються із двох частин: норм поведінки членів академічної спільноти та регламенту реакції цієї спільноти на випадки порушення згаданих норм. Кожна інституція використовує певний набір універсальних норм, нерідко розширюючи його позиціями, що походять з її власного досвіду. У цьому розділі ми згадаємо лише універсальний набір. Для цього ми скористаємось публікацією Ради Європи «Етична поведінка учасників освітнього процесу», автори якої, на нашу

думку, вдало об'єднали ідеї багатьох міжнародних документів, які так чи інакше окреслювали поняття етичних принципів у вищій освіті, які можуть стати певною теоретичною основою для написання етичного кодексу:

Integrity — суцільна відданість індивідів та усієї інституції моральним принципам та стандартам, які створюють бар'єр для недоброчесності. Чесність — систематичне уникнення шахрайства, обману, крадіжок та будь-якої безчесної поведінки.

Правда — необмежене прагнення до істини, вільне та відкрите поширення знань та їх вдосконалення (збагачення).

Прозорість — доступність та відкритість інформації, правил, планів, процесів та дій, які передбачають, що працівники університету зобов'язані діяти відкрито, передбачувано та зрозуміло задля просування власної підзвітності та залученості учасників освітнього процесу.

Повага до інших — повага до гідності інших, їхнього фізичного та психічного здоров'я, на благо колегіальності та співпраці з іншими учасниками освітнього процесу.

Довіра — усі учасники освітнього процесу мають впевненість в чесності та integrity один одного та можуть покластись один на одного.

Підзвітність — учасники освітнього процесу належним чином використовують делеговані їм повноваження.

Справедливість — неупереджене, однакове ставлення до усіх учасників освітнього процесу, позбавлене дискримінації та нечесності.

Рівність та соціальна справедливість — рівний доступ до освіти незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального, національного походження, стану здоров'я, інвалідності.

Демократичне управління — управління системою вищої освіти та університетом повинні базуватись на залученні усіх відповідних учасників освітнього процесу та етичному виконанні своїх повноважень керівництвом на різних ланках.

Якісна освіта — усі учасники віддані ідеї досягнення найвищої можливої якості освіти.

Самовдосконалення та вдосконалення системи — учасники освітнього процесу визнають важливість та докладають максимальних зусиль до постійного вдосконалення освітньої системи, зокрема через власний професійний розвиток.

Інституційна автономія — визнання потреби у відповідній самостійності університетів задля уникнення надмірного централізованого політичного контролю за освітньою системою.

Міжнародна співпраця — усі учасники освітнього процесу визнають важливість міжнародної колаборації в освіті.

Основні принципи забезпечення академічної доброчесності у наукових дослідженнях

Дотримання принципів академічної доброчесності в дослідженні є однією з базових засад наукового етосу. Саме такий підхід допомагає науковцю уникати відхилень від загальноприйнятих етичних принципів у дослідницькій практиці і запобігати потенційним серйозним проблемам, що можуть виникати при проведенні польових та лабораторних досліджень, розробці нових математичних підходів та алгоритмів інтерпретації отриманих результатів, процесів моделювання та інших експериментальних досліджень.

Етична поведінка в науці здатна сприяти покращенню наукових результатів, оскільки дотримання етичних принципів призводить до професійної чистоти, коректності у використанні різноманітних методів, сприяє більш відкритій та творчій співпраці між дослідниками.

Однією з найбільш серйозних проблем сучасного наукового дослідження є побудова здорових взаємовідносин в науковому колективі, який реалізує спільний проект. Зрозуміло, що теоретичні та експериментальні дослідження можуть виконуватися і одним вченим, але найчастіше проводяться науковими групами. Побудова поведінкових моделей, які дозволяють на засадах коректності вирішити спірні питання як у середині наукових груп, так і за їх межами, дотримуючись принципів академічної доброчесності, стає першочерговим завданням. У забезпеченні дотримання принципів академічної чесності часто визначальною є роль лідера наукової групи. Існує ряд сценаріїв поведінки лідера, які впливають на чистоту наукового експерименту. Серед ризиків були виділені — відсутність функціональних навичок, неефективні моделі поведінки, неусвідомлення відповідальності за можливу шкоду, яка може бути заподіяна за умови недотримання етичних норм. Найбільш небезпечним у поведінці лідера наукової групи є пряме недотримання норм етики, прозорості та достовірності результатів. Дуже важливим є з'ясування факторів, що спонукають до такої поведінки та розробка оптимальних механізмів її запобігання. У той же час, саме керівник наукової групи є тією людиною, яка здатна протидіяти будь-яким формам девіантної поведінки та забезпечити дотримання наукового етосу.

Ще одним важливим аспектом є запобігання конфлікту інтересів при проведенні дослідження. Його наявність може повністю зруйнувати цілісність досліджень та загрожувати довірі до отриманих наукових результатів. Конфлікт інтересів може виникати на різних стадіях та рівнях проведення наукового експерименту. Договірні відносини, контракти, навіть усні угоди на проектних етапах виконання майбутніх науково-дослідних робіт можуть бути ефективним засобом запобігання виникненню конфліктних ситуацій у майбутньому.

Для запобігання академічній нечесності при науковому експерименті необхідно враховувати моральну сторону вчинених негативних дій. При цьому їх наслідок прямо пропорційно залежить від способу шахраювання та методик вимірювання заподіяної шкоди. Пропонується проводити так звану інвентаризацію актів наукової нечесності у різних формах їх проявів, запобігання розвиненню наукової нечесності як епідемії. Для цього необхідно поєднувати моральні аспекти проблеми та можливості адміністративного запобігання вчиненню відповідних протиправних дій. Слід зауважити, що наукова нечистість експерименту є аморальною тільки тоді, коли це є навмисним вчинком. Не слід забувати про можливість певних наукових відкриттів паралельно або окремо від подібних, що зробили інші наукові групи або окремі науковці. Вимоги до сучасної науки вимагають проведення комплексних міждисциплінарних досліджень, залучення фахівців із різних наукових шкіл, університетів, країн. Все це веде до інтернаціоналізації науки, одержання практичних результатів дуже широким авторським складом. У той же час до сучасних наукових проектів під егідою Європейського Союзу (Erasmus+, Horizon 2020, COSME, COST і т.д.), NATO, DFG, DAAD, Fulbright та інших висуваються дуже високі вимоги щодо відповідності етичним нормам, включаючи норми проведення наукового експерименту. При порушенні даних норм відповідні наукові групи та науковці можуть бути позбавлені подальших можливостей брати участь у відповідних проектах, що фактично виключатиме їх із міжнародної наукової спільноти.

У науковому експерименті часто дуже важко віднайти межу між справді підтасуванням даних та чимось новим, що може навіть продовжувати і вдосконалювати попередні розробки. Зрозуміло, що ідеальний варіант є самосвідомість кожного експериментатора, дотримування ним принципів академічної чесності. Насправді, добре продуманий плагіат є доволі важким для виявлення. До вивчення проблем нечесності у науковому експерименті мають залучатися лише вузькоспеціалізовані фахівці та рецензенти, які справді володіють проблематикою досліджень, орієнтуються у отриманих результатах у світі.

Кодекс честі університету є формою інституціоналізації його системи цінностей, окреслення етичної моделі поведінки й діяльності кожного члена академічної громади, фіксації механізмів боротьби зі списуванням, плагіатом та іншими видами академічної недоброчесності. Це є нормативний документ, виконання положень якого є обов'язковим і корисним як для студентів, аспірантів, так і для викладачів, адміністраторів та інших працівників університету. За своїм змістом, Кодекс честі – це єдина система етичних правил для всієї академічної громади.

Не може бути двох моралей – окремо для викладача і окремо для студентів, бо це принижує студента і робить його пасивним. Навпаки, знання всіх правил гри створює умови, коли студент вчиться бути самостійним й ініціативним, бо розуміє, що саме етичні норми, а не адміністрація, визначають його можливості, обов'язки й права.

Мета Кодексу честі – чітко прописати й довести до відома усіх, хто в ньому працює і навчається інформацію: 1) про цінності, які сповідує академічна громада університету, й які визначають її ідентичність, 2) про прояви академічної недоброчесності та критерії їх визначення, 3) про покарання, передбачене за порушення Кодексу честі університету.

Проект Кодексу має пройти кілька етапів обговорення (на кожному етапі обговорення до остаточного затвердження Кодексу Конференцією трудового колективу можуть вноситись пропозиції і зауваження, які імплементуються до кінцевої редакції тексту):

- зустріч і обговорення проекту Кодексу честі з профспілковим активом університету;
- зустріч і обговорення проекту Кодексу честі зі студентським активом та подальше поширення інформації в студентському середовищі вже під егідою студентського сенату та студентського профкому, у соціальних мережах;
- обговорення та рекомендація від науково-методичної ради університету;
- обговорення проекту Кодексу честі на Вченій раді університету, яка виносить ухвалу про рекомендацію Конференції трудового колективу розглянути та затвердити Кодекс честі університету з метою інституалізації академічної доброчесності, визначення її поняттєвого поля та механізмів забезпечення.
- обговорення та затвердження Кодексу честі університету Конференцією трудового колективу університету;

- висування та обговорення кандидатур до складу Комісії з питань етики та дотримання Кодексу честі; обрання Комісії з питань етики та дотримання Кодексу честі (інституційні параметри цього органу прописуються або в Кодексі честі, або в окремому положенні, яке приймається Вченою радою університету).

Публічне прийняття Кодексу честі університету є прикладом позитивної зміни суспільної свідомості та важливим кроком системного впровадження високих стандартів навчальної та дослідницької діяльності.

Проте, слід пам'ятати, що у навчальних закладах демократичних країн Заходу при запровадженні інституційних (Кодекс честі) механізмів боротьби зі списуванням, плагіатом та іншими видами академічної недоброчесності основний акцент робиться не на покаранні чи дисциплінарних заходах, а на мотиваційній, інформаційно-просвітницькій, роз'яснювальній роботі з приводу важливості академічної доброчесності. Слід не тільки виховати нетерпимість до плагіату, списування та інших видів академічної недоброчесності, але й навчити чесно поводитися у громаді та відповідально працювати з інформацією.

Правові аспекти академічної доброчесності та боротьби із плагіатом

Плагіат має місце незалежно від того, чи опубліковано чужий твір, а поняття «оприлюднення» є більш широким і таким, що поглинає собою опублікування, тобто наведене законодавче визначення плагіату не є досконалим. Плагіат можливий щодо охоронюваних об'єктів авторського права – творів у галузі науки, літератури, мистецтва, незалежно від того, чи оприлюднені ці твори, завершені вони чи ні і незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, мети.

Не вважається плагіатом використання теми або сюжету твору чи ідей, що становлять його зміст, без використання форми їх викладення. Тільки привласнення форми вираження твору може свідчити про плагіат у повному сенсі цього поняття. Поняттям плагіату, зокрема, охоплюються випадки: несанкціонованого перекладу і подання перекладеного тексту як свого власного без посилання на першоджерело; оприлюднення твору під псевдонімом особи, яка не є автором цього твору; видання під своїм ім'ям твору, створеного в співавторстві з іншими особами, без зазначення їхніх прізвищ. Водночас не слід говорити про плагіат у випадку, коли особа поступається своїм авторством, даючи іншому дозвіл на використання його імені на створеному нею творі. Плагіат може мати місце як у літературі, так і в музиці, образотворчому мистецтві, архітектурі тощо, бути професійним, освітньо-науковим, соціальним, прямим або опосередкованим, мозаїчним, парафразним,

«стовідсотковим» і «замаскованим» тощо. Існує і безліч інших визначень поняття плагіату, його тлумачень і різновидів, що, однак, суті цього ганебного (аморального) явища як умисного привласнення авторства іншої особи не змінює: плагіатор видає чуже авторство за своє.

Існує певний зарубіжний досвід кримінального переслідування за плагіат. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 270 КК Іспанії плагіат як злочин наявний у тому разі, коли особа діє з корисливим мотивом і на шкоду іншим особам. Якщо на підставі ст. 173 КК Болгарії, ст. 191 КК Литви і ст. 149 КК Узбекистану будь-яке привласнення авторства може тягнути кримінальну відповідальність, то згідно зі ст. 165 КК Азербайджану і ч. 1 ст. 146 КК РФ – якщо воно заподіяло шкоду (відповідно, значну шкоду і велику шкоду автору чи іншому правовласнику).

Щодо України, то висновок про охоплення випадків плагіату статтею 176 нашого КК є результатом тлумачення кримінального закону. Річ у тім, що використаний у диспозиції ч. 1 вказаної статті і позбавлений визначеності зворот «інше порушення авторського права або суміжних прав» означає вчинення будь-яких інших (крім безпосередньо перерахованих у вказаній кримінально-правовій нормі) дій, що порушують встановлений порядок реалізації прав на об'єкти авторського права чи суміжних прав. Водночас треба мати на увазі, що ст. 176 КК охороняє саме і тільки майнові права потерпілих, а тому злочином, передбаченим вказаною статтею, не визнається вчинення діянь, які порушують лише особисті немайнові права суб'єктів авторського права (ці права закріплені в ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права») – значному, великому чи особливо великому (див. примітку до ст. 176 КК).

Привласнення авторства як одне з адміністративно караних порушень прав інтелектуальної власності може тягнути за собою накладення штрафу (ст. 51-2 КУпАП) – якщо вчинене не містить ознак злочину, передбаченого ст. 176 КК. На відміну від цього злочину, адміністративний проступок, описаний у ст. 51-2 КУпАП, може полягати в порушенні виключно особистих немайнових прав суб'єкта авторського права і суміжних прав; по-друге, розділом V Закону України «Про авторське право і суміжні права» передбачено різні способи цивільно-правового захисту авторського права і суміжних прав, які можуть застосуватись і у випадках плагіату.

Цивільно-правовий інструментарій, який можна використати у випадках привласнення авторства, є вельми ефективним і гнучким: автор, постраждалий від плагіату, вправі задіяти такі способи захисту, як визнання авторського права і відновлення авторського права. За результатами розгляду відповідної

цивільної справи суд може ухвалити рішення про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, завданої порушенням авторського права, і збитків, завданих таким порушенням, про стягнення з порушника авторського права доходу, отриманого внаслідок порушення авторського права, про заборону опублікування творів тощо.

Основні контури моделі сприяння академічній доброчесності та протидії плагіату на локальному, університетському рівні можуть бути окреслені, виходячи вже з наявної практики. Ключовими елементами створеної системи є: спеціальна сторінка, присвячена цій проблематиці, на офіційному веб-сайті навчального закладу, комплекс керівництв та рекомендацій по боротьбі з плагіатом — Пам'ятка для студентів із запобігання плагіату, Керівництво по уникненню плагіату для студентів, Керівництво для викладачів по протидії студентському плагіату, Схема дій персоналу університету по боротьбі зі студентським плагіатом.

Рекомендована література:

1. Вихрущ В. О. Методологія та методика наукового дослідження: навчальний посібник. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2018. 327 с.
2. Кудла М. В., Коблик В. О. Основи наукових досліджень: навчальний посібник. Умань: Сочінський М. М., 2021. 185 с.
3. Чирва Г. М. Методологія та організація наукових досліджень: навчальний посібник. Умань : Візаві, 2021. 199 с.
4. Ладанюк А. П. Методологія наукових досліджень: навчальний посібник. Київ : Ліра-К, 2020. 351 с.
5. Мальська М., Паньків Н. Основи наукових досліджень : навчальний посібник. Львів : Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 226 с
6. Туриніна О. Л. Методологія та методи психологічного дослідження: навч.-метод. посіб. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2018. 206 с.
7. Академічна доброчесність. Режим доступу: <https://naqa.gov.ua/%d0%b0%d0%ba%d0%b0%d0%b4%d0%b5%d0%bc%d1%96%d1%87%d0%bd%d0%b0-%d0%b4%d0%be%d0%b1%d1%80%d0%be%d1%87%d0%b5%d1%81%d0%bd%d1%96%d1%81%d1%82%d1%8c/>
8. Академічна доброчесність. Державний університет інфраструктури та технологій. 2020. URL. <https://duit.edu.ua/educationalactivities/academic-virtue/>. Академічна доброчесність. Режим доступу: <https://fspu.udpu.edu.ua/%d1%8f%d0%ba%d1%96%d1%81%d1%82%d1%8c-%d0%be%d1%81%d0%b2%d1%96%d1%82%d0%b8/%d1%82%d0%bb%d0%be/>
9. Бочелюк В.Й. Методика та організація наукових досліджень із психології: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2008. 360 с.
10. Комплект методичної літератури про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів
11. Бушуєва Т.В. Основи наукових психологічних досліджень. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., К.:, 2017. 244 с.
12. Важинський С.Е., Щербак Т.І. Методика та організація наукових досліджень: Навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.
13. Крушельницька О.В. Методологія і організація наукових досліджень: навч. посіб: К.: Кондор, 2006. 206 с.

14. Сергієнко Л.П. Основи наукових досліджень у психології: кваліфікаційні та дипломні роботи: навч. посіб. К: Професіонал, 2009. 240 с.
15. Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науководослідницької діяльності: Підручник. К: Знання, 2008. 310 с.
16. Цехмістрова Г.С. Основи наукових досліджень. Навчальний посіб. Київ: 2003. 235 с.
17. Філіпенко А.С. Основи наукових досліджень: конспект лекцій. К: Академ. видав. 2004. 207с.
18. G. Lindsay. Transnational ethical guidance and the development of the EFPA Meta-code of ethics // European Psychologist, 2011. – vol. 16.–№2. – pp. 121 – 131.
19. <http://distance.dnu.dp.ua/ukr/nmmateriali/documents/suchasinapramypsuhologii.doc>
20. http://distance.dnu.dp.ua/ukr/nmmateriali/documents/kryshelnytska_metod_org_nayk_dosl.pdf

14. Інформаційні ресурси

1. Нормативна база (Закони, Положення, Укази, листи МОНУ).
2. Використання інформації про психічну діяльність особистості, розміщеної на веб-сторінках:
 - www.nduv.gov.ua - веб-сторінка бібліотеки імені В.І.Вернадського.
 - <http://psycho.all.ua> – інформація про мнемоніку, синтон-програма.
 - <http://www.psychology.ua> – психологічні новини, бібліотека, тести.
 - <http://psychology.net.ua>– персоналії, новини, тести, форум.
 - <http://temenos.ua> – відомості про психологічне консультування.
 1. - <http://psylib.org.ua> – архів книг з психології

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник: курс лекцій

Укладач: С.П.Байда

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 5.01.2023 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 11,8

Тираж 100 прим. Замовлення № 299

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»

20300, м. Умань, вул. Садова, 2

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77, (067) 104-64-88

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavisadova@gmail.com